

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»

Реєстраційний №

Завідувач кафедри

Мірошник З.М.

« ____ » _____ 2022 р.

« ____ » _____ 2022 р.

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ
ВЗАЄМИН У СІМ'ЯХ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ
ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

Кваліфікаційна робота
студентки групи ЗППм-17
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 053 Психологія
Авксентьєвої Оксани Миколаївни
Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук, доцент
Остапчук О. Є.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Авксентьєва Оксана Миколаївна**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Авксентьєва О. М.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СІМЕЙНО- БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН У СІМ'ЯХ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СЖО.....	9
1.1. Понятійний апарат дослідження проблеми дитячо- батьківських взаємин.....	9
1.2. Соціальні і психологічні аспекти дитячо-батьківських взаємин у сім'ях з алкогольною залежністю батьків.....	19
Висновки до розділу 1.....	31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН В ПІДЛІТКОВОМУ КОЛЕКТИВІ І СІМ'ЯХ СЖО.....	33
2.1. Програма емпіричного вивчення міжособистісних взаємин у підлітковому колективі і сім'ях, які опинились в СЖО...	33
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів діагностики	40
Висновки до розділу 2.....	51
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВА ПРОГРАМА З ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВПЛИВУ ДЕСТРУКТИВНИХ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН НА ПІДЛІТКІВ.....	53
3.1. Зміст корекційно-розвиткової програми.....	53
3.2. Результати впровадження корекційно-розвиткової програми.....	70
Висновки до розділу 3.....	75
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дитячо-батьківські взаємини – складна соціальна і психологічна проблем, яка постійно перебуває у колі наукових пошуків і суспільної практики. Сім'я – перша соціальна група, в якій починається життєдіяльність індивіда, відбувається його подальша самореалізація, набуття особистісної зрілості. У Сімейному кодексі України чітко зазначається, що сім'я – це первинний і основний осередок суспільства [68].

Взаємини між батьками і дітьми складні у будь-якій родині – і благополучній, і проблемній. Інститут сім'ї в Україні перебуває у дуже складних соціальних умовах, спричинених воєнним станом, епідемією ковіду, суттєвим зниженням благополуччя українських родин [69]. Високими є ризики поширення деструктивних процесів у родинних відносинах, які негативно впливають на дітей [71].

Міжнародними і вітчизняними інституціями розроблені правові акти, які захищають сім'ю і дітей. Конвенція ООН «Про права дитини» закріплює норми, які захищають дитину в суспільстві і сім'ї, у тому числі [33]. Державне правове поле захисту дитини формується такими законодавчими актами: Закон України «Про охорону дитинства» (від 26.04.2001 р.) [62], Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» (від 01.06.2020) [60], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)» [59] та інші норми законодавства України.

Тривожним сигналом для українського суспільства є те, що значна частина сімей потребує соціально-психологічної допомоги через проблеми, які виникають між членами родини, між родиною та її зовнішнім оточенням. Сучасний стан середньо статистичної родини в Україні можна охарактеризувати, як кризовий. Зростання кількості родин у складних життєвих обставинах обумовлено війною, збільшенням числа малозабезпечених родин, погіршенням стану здоров'я населення, зміною традиційних ролей в родини, особливо жінок, зростанням кількості розлучень, неповних родин, домашнім насильством тощо [5, 17, 22, 47, 59, 60, 67, 71].

Особливо небезпечними є сім'ї, члени яких мають алкогольну залежність або іншого виду хімічну адикцію. Через хімічну адикцію сім'ї часто розпадаються, діти з таких сімей стають соціально занедбаними, а з часом – безпритульними або вихованцями дитячих будинків для сиріт (у разі позбавлення батьківських прав) [10, 15, 16, 18, 43, 46, 50].

Актуальність теми підтверджується активними науковими пошуками. У працях вітчизняних і зарубіжних учених уточнюється поняття «батьківство» [1, 3, 4, 19, 25, 26, 31, 36, 38, 39, 40, 48, 51]. Вітчизняні дослідники проблематики виховного потенціалу сім'ї І. Бех [7, 8, 9], І. Братусь [11], Л. Гончар [20], О. Демчук [24], А. Капська [30], Т. Кравченко [37], Л. Повалій [52, 53, 54, 55, 56, 57], Л. Помиткина [58], В. Сухомлинський [2, 38, 73, 74] та ін. Вчені приходять до висновку, що батьківство – це психосоціальний феномен, який ускладнювався з розвитком суспільних відносин. Змістове наповнення поняття «батьківство» поступово переходило від розуміння ролі дитини у родині, як об'єкту впливу батьків, до розуміння дитини, як суб'єкта родинних взаємин.

С. Гром [21], Т. Демиденко [23], А. Душка [26], З. Ікуніна [28], О. Нагула [48], Л. Повалій [53] та інші науковці експериментальним шляхом доводять сильну залежність особливостей особистісного розвитку дитини від стилю батьківських відносин і типу родинного виховання і спілкування. Отже, батьківство – це процес прямого і оберненого зв'язку між дитиною і батьками, метою якого є соціальне навчання, психосоціальний розвиток дитини у сприятливих умовах, які забезпечують психічне і фізичне здоров'я дитини.

Вивчати міжособистісні відносини між членами родини важко через те, що сім'я – закрита соціальна група. Психологічна практика показує, що навіть за наявності у дитини переконливих ознак тривоги, страху, відчуття незахищеності, вона не зізнається в існуванні важкої ситуації у родині, намагається всіяко виправдовувати батьків, оскільки вони залишаються значимими персонами в її житті. Через це психологу важко виявити істинну причину психологічного неблагополуччя дитини. Актуальність проблеми посилюється наявністю протиріччя між гострою необхідністю розвитку дитини в соціально благополучному оточенні і збільшенням кількості сімей з асоціальним типом життєдіяльності.

Вище наведені твердження достатньою мірою обґрунтовують актуальність **теми дослідження**: *«Психологічні особливості дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які перебувають у складних життєвих обставинах»*.

Мета дослідження: вивчити психологічні особливості дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які перебувають у складних життєвих обставинах (сім'ї з алкогольною залежністю).

Задля досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1) проаналізувати теоретико-методологічні підходи у вивченні дитячо-батьківських взаємин у неблагополучних родин, рольові позиції дитини у таких сім'ях та їх вплив;

2) провести емпіричне дослідження стану дитячо-батьківських взаємин в неблагополучних родин (з алкозалежними батьками);

3) упорядкувати і впровадити комплексну корекційно-профілактичну програму для підлітків з сімей в СЖО (алкогольно залежних);

4) упорядкувати і реалізувати просвітницько-консультативну програму для батьків;

5) емпіричним шляхом перевірити ефективність програми корекційно-розвиткових заходів для підлітків і просвітницько-консультативних заходів для батьків;

6) узагальнити результати теоретичного, емпіричного, формувального і контрольного етапів дослідження.

Об'єкт дослідження: дитячо-батьківські взаємини в сім'ях, які перебувають в СЖО.

Предмет дослідження: психологічні особливості взаємин між дітьми і батьками в сім'ях, які перебувають у СЖО.

Методологічні та теоретичні основи дослідження: методологія дитячого психоаналізу (психоаналітична концепція дитячого розвитку), соціальний біхевіоризм, гуманістична психологія, трансактний аналіз, діяльнісний підхід.

Методи і методики дослідження. Задля досягнення мети дослідження і розв'язання поставлених завдань нами був застосований комплекс методів і методик:

- *теоретичні* (вивчення наукової літератури з теми дослідження; аналіз, синтез, порівняння, систематизація наукових фактів);

- *емпіричні*: спостереження, проєктивна методика «Малюнок сім'ї», опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» Е. Ейдеміллер та В. Юстицік; методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та Е. Дарки; соціометричний метод Дж. Морено;
- *статистичні*: методи описової статистики.

Експериментальна база дослідження: Криворізька гімназія №2 Криворізької міської ради. У діагностичній і корекційно-розвитковій роботі брали участь учні п'ятого класу, вибірка становила 15 підлітків. Діагностичний і формувальний етапи дослідження були проведені у період з квітня 2021 року по листопад 2021 року.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування результатів теоретичного та емпіричного дослідження у роботі практичних психологів закладів освіти з підлітками із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Апробація результатів дослідження. Результати теоретичного етапу дослідження узагальнені у публікації «Психологічні особливості дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які перебувають в складних життєвих обставинах» у науковому часописі кафедри практичної психології КДПУ «Психологічний супровід особистості в часи війни. Технології подолання життєвих криз» (м. Кривий Ріг, 2022 р.).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури (83 найменування, з них 9 іноземною мовою), уміщує 5 таблиць. Основний зміст роботи викладено на 93 сторінках. Загальний обсяг – 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СІМЕЙНО- БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН У СІМ'ЯХ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СЖО

1.1. Понятійний апарат дослідження проблеми дитячо- батьківських взаємин

Теоретичний етап вивчення проблеми потребує чіткого визначення понятійного апарату дослідження. Вітчизняні дослідники проблематики сімейних взаємин різноаспектно вивчають цей соціально-психологічний феномен: формування гуманістичних дитячо-батьківських взаємин, умови і засоби оптимізації внутрішньо сімейного устрою буття, соціальну природу дисгармонійної сім'ї, вплив дитячо-батьківських взаємин на психічний і особистісний розвиток дитини та інші аспекти [1, 19, 25, 57, 58].

Ключовим для нашого дослідження є поняття «батьківство». Існують різні смислові форми цього поняття, оскільки цей соціально-психологічний феномен вивчається різними науками: філософія, соціологія, психологія, педагогіка.

В соціології батьківство розуміється як ідентичність батька і матері, а також принципи, на основі яких формується реальне ставлення батьків до дитини. З точки зору дослідників А. Андрейко [1, С.57 - 63], Л. Буніна [13, С.145 - 150], В. Думанська [25, С.75 – 86], О. Кириченко [31], К. Федюшкіна [77], батьківство – це цілісна система міжособистісних взаємин на основі прихильності, довіри, захищеності. Така система включає стиль виховання, рольові позиції батьків і дітей у сім'ї, в яких відбиваються справжні відносини всіх членів родини.

Т. Бурлуцька і О. Онипченко систематизували різні тлумачення поняття «батьківство»: батьківство як репродукція, як рольове віяло батьків і дітей, як обов'язок, як життєвий проект, як сфера самореалізації [14, С.34 – 45].

Сучасний дослідник сімейного виховання сімейної соціалізації і соціальної ролі сім'ї С. Красін визначає «батьківство» як систему «соціокультурних і юридичних норм, що відповідають певним соціальним статусам, а також соціально-схвалюваних ставлень і деяких соціальних відхилень від прийнятої в межах конкретної культури системи норм» [38, 40]. Береться до уваги сучасна тенденція, яка розгортається у напрямку розширення можливих моделей батьківства (генетична, прийомні батьки, опікуни, сурогатна матір та ін.).

Класики вітчизняної психології радянської доби Л. Божович [44, 66], Л. Виготський [66], О. Леонтьєв [42] цілеспрямовано досліджували сім'ю як фактор психофізичного і особистісного розвитку дитини. Зокрема, О. Леонтьєв ототожнює батьківство з процесом становлення особистості дитини, змінами якостей особистості батька і матері. З часом, поступово дитина посідає центральне місце в міжособистісних взаєминах у родині [42]. Л. Виготський наскрізною через свої наукові праці про психологію дитини проводить ідею про ключову, вирішальну роль спілкування дитини з батьками [66].

Гуманістичний підхід у розумінні батьківства реалізує сучасний дослідник І. Бех [9]. Вчений обґрунтовує батьківство як психосоціальну систему, в умовах якої забезпечується автономія дитини, комфортне психологічне середовище, підтримується психологічне благополуччя всіх членів родини, відбувається двостороння взаємодія батьків і дитини, особливий вид діяльності [8, 9]. Поширеним є розуміння батьківства, як важливого етапу дорослості, коли народжується суб'єктивне сприйняття

себе матір'ю чи батьком, як інтегральний психологічний стан батька і матері, який охоплює цінності, очікування, установки, відповідальність, батьківські позиції.

У науковому обігу одночасно вживаються терміни: взаємини, відносини, стосунки. У нашому дослідженні в якості базового ми обрали термін «взаємини», яким позначаються особисті зв'язки між людьми (у даному разі, членами родини), у тому числі, з дітьми. Термін «відносини» позначає, передусім, суспільні зв'язки; термін «стосунки» позначає зв'язки між людьми, а також між організаціями, інститутами. Отже, найбільш чітко родинні зв'язки позначаються терміном «взаємини».

В межах транзактного аналізу міжособистісна взаємодія вивчається з точки зору регулювання дій учасників через їх позиції, а також врахування характеру ситуацій і стилю взаємодії. Найбільш яскраво транзактний аналіз представлено в праці Е. Берна [17]. З точки зору Е. Берна, кожен з учасників взаємодії може займати одну з трьох позицій, які він означив як Батько, Дорослий, Дитина. Позиція Дитини може бути визначеною як позиція «Хочу!», позиція Батька — як «Потрібно», позиція Дорослого — як об'єднання «Хочу» і «Потрібно» [17, 66, 71]. Характеризуються три види міжособистісних відносин: «ступінь афіліації» (тяжіння, любов, або протилежні позиції - відштовхування, ненависть), «домінування - підпорядкування» і «включеність - відсутність» [71].

Категоріальний апарат дослідження включає поняття «дитячо-батьківські взаємини», яке тлумачиться, як сукупність взаємних позицій, установок дітей та їхніх батьків по відношенню один до одного. Дитячо-батьківські взаємини – це своєрідний психосоціальний регулятор поведінки дитини і батьків, завдяки якому створюється середовище для прояву почуттів, переживань, переконань, установок, життєвих

стереотипів кожного учасника міжособистісної взаємодії. Дослідники виділяють два основних компоненти таких взаємин: ставлення батьків до дитини і ставлення дитини до батьків. Ці два компоненти сильно пов'язані між собою, але нерівнозначні. Ставлення дитини до батьків залежить від внутрішньої активності дитини, від її суб'єктності, від розуміння власного місця у родині, переживання свого ставлення до батьків [19, 26, 28, 57].

Дитячо-батьківські взаємини сучасними вітчизняними дослідниками вивчаються як цілісна система, що включає у себе батьківські почуття до дитини, рольові позиції всіх членів сім'ї, поведінкові моделі та інші аспекти [57].

Заслуговує на увагу позиція дослідниці Л. Гончар, яка у власному дослідженні теоретико-методологічних засад сімейних відносин глибоко вивчає умови, логіку і засоби формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин [19]. У своїй дисертації Л. Гончар пропонує визначення базового поняття «гуманні батьківсько-дитячі взаємини»: «...як двосторонні динамічні суб'єкт-суб'єктні міжособисті зв'язки, основою яких є синтез моральних знань, мотивів, почуттів, що зумовлює усвідомлене обопільне емоційноціннісне ставлення батьків і дітей, яке стійко виявляється в реальній поведінці» [20].

Роль сім'ї в особистісному становленні дитини ретельно аналізується в працях вітчизняних психологів радянської доби Л. Виготського [66] і О. Леонтьєва [42]. Л. Виготський переконує, що перехід дитини з рівня «індивід» на рівень «особистість» відбувається завдяки мові і мовленню з батьками, як першим і найближчим соціальним оточенням дитини. Яким є мовленнєвий зв'язок між батьками і дитиною, якими є емоції - визначає психологічний комфорт дитини і визначає у тип психічного розвитку (гармонійний або дисгармонійний) у подальшому [66].

Провідна дослідниця проблем соціального захисту і соціально-психологічної підтримки дітей О. Безпалько відстоює позицію, що сімейні відносини – це двостороння взаємодія батьків зі своєю дитиною протягом тривалого періоду життя, включно прями і обернені зв'язки між усіма членами родини, які визначають ступінь психологічного благополуччя кожного члена сім'ї [5].

Значимим для нашого дослідження є думка І. Трубавіної про те, що процес саморозвитку кожного члена родини і розміння його важливості становить основу ефективного сімейного виховання дитини [76].

Сім'я як соціальний інститут генерує особливий тип міжособистісних зв'язків, а саме – дитячо-батьківські взаємини. А. Капська вважає суттю таких взаємин ставлення батьків до своєї дитини; саме від цього залежить виховання дитини, її особистісне становлення. Дослідниця обґрунтовує різні варіанти такого ставлення: безумовне прийняття дитини; прийняття своєї дитини за певних умов; суперечливе (амбівалентне) ставлення до дитини; емоційна байдужість до своєї дитини (аномія); приховане або відкрите несприйняття своєї дитини [30].

Оскільки предметом нашого дослідження виступають деструктивні дитячо-батьківські взаємини в сім'ях з алкозалежними батьками, то ми проаналізували класифікацію аномальних родинних зв'язків за системою А. Личко [43]. Зазначена класифікація розподіляє типи аномальних взаємин між батьками і дітьми у такий спосіб: гіпопротекція (відсутність належного контролю за життєдіяльністю дитини), гіперпротекція (надмірний контроль і турбота, пригнічення самостійності, а отже, і відповідальності), потуральна гіперпротекція (задоволення будь-яких бажань і примх дитини, стимулювання лідерської позиції дитини без докладання відповідних зусиль і волі, а отже, формування завищеної самооцінки і егоїстичності), емоційне ігнорування (дитина сприймається

батьками, як перешкода для їхнього повноцінного буття; як важкі обов'язки, що вимагають дуже великих зусиль; дитина та її потреби стають незначимими; у стосунках переважають негативні емоції, іноді булінг; дитина звинувачується у будь-яких сімейних проблемах) [43].

Узагальнений аналіз різних наукових позицій сучасних дослідників стосовно варіативності дитячо-батьківських взаємин підтверджує їхню узгодженість з основними моделями суспільних відносин: демократичний, ліберальний, авторитарний.

У контексті сімейних взаємин демократичний стиль взаємин між батьками і своєю дитиною, зазвичай, проявляється в емоційній близькості, прихильності, сприянні реалізації інтересів дитини, становленню її індивідуальності. Замість дисциплінарних методів і тотального зовнішнього контролю – діалогічна взаємодія, спільна діяльність, поєднання контролю з самоконтролем [37].

Авторитарний стиль дитячо-батьківських взаємин характеризується домінуванням зовнішнього впливу на дитину, суворим контролем її поведінки, «емоційною дистанцією», ієрархічністю взаємин. При цьому переважають методи соціального навічання, заснованого на біхевіористичній основі формування очікуваної поведінки дитини («стимул – реакція - підкріплення»). Дитина у таких взаєминах виступає об'єктом (лише підпорядкується батьківським вимогам), а батьки – суб'єктами (визначають умови і вимоги стосовно життєдіяльності своєї дитини, поза їхнього узгодження з очікуваннями дитини, її бажання і особистими потребами) [41, С. 40 – 44].

Авторитарний стиль дитячо-батьківських взаємин перешкоджає формуванню і розвитку самопроцесів: самоорганізації, саморефлексії, самооцінюванню, самовдосконаленню та іншим процесам, які становлять основу формування індивідуальності дитини.

Ліберальний стиль дитячо-батьківських взаємин в психології сім'ї доволі часто ототожнюється з низьким контролем за поведінкою дитини, наданням їй свободи дій, безумовним схваленням її активності та ініціативи. Така стратегія дитячо-батьківських взаємин має свої позитивні і негативні наслідки. Серед позитивних – раннє формування самопроцесів, самостійності дитини; серед негативних – відсутність чітких зовнішніх регуляторів поведінки і психічних процесів. Лібералізм розуміється як потурання бідь-яким бажанням дитини. Насправді, це є спрощеним і викривленим розумінням принципу «лібералізму». Формула лібералізму – це свобода плюс відповідальність за власний вибір. Отже, ліберальний стиль сімейного виховання – це не потурання і аморфне ставлення до дитини, а намагання батьків сформувати у дитини досвід бути відповідальним в умовах свободи вибору власних дій [58].

Поняття «переживання» введено у науковий обіг видатним вченим радянської доби Л. Виготським: «Переживання – це одиниця соціальної ситуації розвитку, в якій у нерозривній єдності представлені, з одного боку, середовище, тобто те, що переживається дитиною, з іншого – суб'єкт, тобто те, що вносить у переживання сама дитина і що, у свою чергу, визначається вже досягнутим нею раніше рівнем психічного розвитку» [66, С. 37].

Батьківські переживання і почуття – це прояв емоційного ставлення до дитини, її сприйняття. Такі почуття можуть бути суперечливим, непокєднуваними (амбівалентними): від любові, прихильності, схвалення до роздратування, незадоволеності і використання різних форм покарання [72, С. 67]. Батьківські почуття сильно впливають на психологічний і фізичний стан дитини, виступають емоційною основою устрою сімейного життя.

Дитячо-батьківські взаємини – це процес і результат індивідуального, вибіркового відображення сімейних зв'язків, які

опосередковуються внутрішньою і зовнішньою активністю, переживаннями батьків і дітей у їхній спільній діяльності [42].

Серед різноманітних поведінкових форм у міжособистісній взаємодії найбільшу увагу соціальних психологів привертають деструктивні форми взаємодії, конфліктна взаємодія.

В психологічних дослідженнях «утруднення у спілкуванні»: це стан, який суб'єктивно переживається людиною через порушення в реалізації прогнозованого, очікуваного спілкування у наслідок несприйняття партнера спілкування, його дії, нерозуміння тексту, зміни комунікативної ситуації, власного психологічного стану [30, 32]. Перешкоди у спілкуванні вивчаються, як своєрідні «психологічні бар'єри», що перешкоджають нормальному спілкуванню, впливають на діяльність суб'єктів [73]. Достатньо значні утруднення можуть призвести або до повної відсутності, або до низького рівня емоційної регуляції, який проявляється у неконтрольованій реакції партнерів спілкування одне на одного, на всю комунікативну ситуацію. Причиною може бути діяльність, партнер або сам суб'єкт спілкування. В залежності від цього змінюється загальна тональність спілкування, інтонація, лексико-граматична характеристика тексту, невербальні засоби.

Особливий інтерес становить поняття «неблагополучна сім'я». Під неблагополучною сім'єю у наукових працях використовується визначення: «це сім'я, в якій порушена структура, розмиті внутрішні межі, знецінюються або ігноруються основні сімейні функції, є явні або приховані дефекти виховання, внаслідок чого порушується психологічний клімат в ній, і з'являються «важкі діти» [16, 47].

Разом з тим, слід визнати, що розмаїття визначень поняття «сімейне неблагополуччя» досить велике, про що свідчить одночасне існування термінів: «дисгармонійна сім'я», «сім'я групи ризику», «деструктивна

сім'я». Причини неблагополуччя можуть бути різними, але всі їх можна диференціювати на такі види: соціальні, правові, психологічні, медичні, педагогічні, моральні [46, 47, 60].

Благополучна родина має величезні виховні можливості і, навпаки, розпад або глибокі зміни в родині, призводять до виникнення відхилень у фізичному та психологічному розвитку дитини, стають причиною виникнення відхилень у вихованні та соціалізації формуючої особистості.

Критерієм благополуччя або неблагополуччя родини може служити її вплив на дітей, стиль ставлення до дитини. Часом, навіть, зовні благополучні родини (матеріально забезпечені, з високим соціальним статусом, рівнем освіти та культури батьків), якщо в них спостерігаються порушення міжособистісних внутрішньо сімейних відносин, по суті, є неблагополучними, бо ці порушення призводять до деформації психологічного розвитку дитини в процесі соціалізації [67].

Залежно від основних критеріїв неблагополуччя науковцями запропоновано поділити такі родини на дві великі групи:

- 1) сім'ї з явною формою неблагополуччя – родини з алкогольною або наркотичною залежністю, конфліктні сім'ї, проблемні сім'ї, асоціальні сім'ї, аморальні та криміналізовані сім'ї [18, 46, 50];
- 2) сім'ї з прихованою формою неблагополуччя - ціннісні настанови і поведінка батьків розходяться із загальнолюдськими моральними вимогами, що неминуче впливає на виховання дітей [24].

Виявити родини першої групи легше, бо саме вони передусім потрапляють в поле зору правоохоронних органів, органів опіки та піклування. Що стосується сімей з другої групи, то виявити і подолати негативні наслідки виховання у них можна, наприклад, – педагогам, шкільним психологам, сімейним консультантам [61].

Ознаки сімейного неблагополуччя: порушена структура сім'ї, ігнорування і знецінення сімейних функцій, порушення психологічного клімату. У підсумку можна стверджувати, що поняття «неблагополучна сім'я» в першу чергу позначає не наявність проблем функціонування і життєдіяльності, а негативний вплив на особистість дитини, що призводить до ранніх поведінкових відхилень і деструктивних форм психічного розвитку .

Особливу категорію неблагополучних сімей становлять сім'ї з алкогольною залежністю і порушеними дитячо-батьківськими взаєминами [18, 46]. У зв'язку з цим, до понятійного апарату нашого дослідження ми включили категорію «адикція», «адиктивна поведінка». Адиктивна поведінка - це один з видів деструктивної поведінки, суть якої полягає у стійкому прагненні індивіда зануритися в штучно створену суб'єктивну реальність шляхом вживання психоактивних речовин (ПАР), у тому числі алкоголю. З часом воля такої особи повністю підкоряється руйнівній залежності від ПАР.

Хімічна адикція докорінно змінює міжособистісні емоційних взаємини. Адикт фіксується на наперед визначених емоціях, які виникають під впливом бажаної речовини, у нашому випадку, алкоголю. Адикт прагне до ізоляції внутрішньої реальності. У нормі людина тяжіє до відносин з іншими, щоб відкрити свою реальність і розділити своє життя з іншими. Адикт для уникнення самотності намагається розчинитися в найближчому оточенні і у такий спосіб руйнує свою унікальність [15, 46, 50]. Разом з тим, злиття і дисоціація внутрішньої реальності (розділення, розщеплення) призводить до повної залежності власної субреальності від впливу інших суб'єктів. Для досягнення психологічного комфорту індивід вживає алкоголь і створює ілюзію вирішення проблеми. Для адикта характерними є пасивні стосунки з оточенням, нервування перед стійкими емоційними

контактами; тривожність і агресивність, повторюваність поведінки, прагнення говорити неправду і уникати відповідальності, руйнування існуючих відносин. Дитина, яка живе у такій родині, стає жертвою згубної залежності батьків. Дитячо-батьківські взаємини стають деструктивними і спричинюють порушення в психофізичному і особистісному розвитку дитини. Психологічні і соціальні аспекти життєдіяльності таких сімей охарактеризовані нами у параграфі 1.2.

1.2. Соціальні і психологічні аспекти дитячо-батьківських взаємин у сім'ях з алкогольною залежністю батьків

Сім'я – це найближче і особистісно значиме соціальне оточення дитини. Устрій сімейного буття, психологічний мікроклімат, моральний характер родинних взаємин прямо впливають на розвиток особистості дитини. Статус сім'ї як базового соціального утворення у структурі суспільства закріплений Конвенцією ООН про права дитини [33].

На разі багато українських сімей не мають можливості повноцінно реалізовувати виховну функцію через об'єктивні і суб'єктивні чинники - воєнний стан, економічна криза, втрата близьких, розпад сімейних зв'язків, конфлікти, порушення особистісних зв'язків між батьками і дитиною та інші фактори. У своїй сукупності такі чинники означають наявність складних життєвих обставин.

На законодавчому рівні чітко визначене поняття «складні життєві обставини» (СЖО): « .. це умови, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба, безпритульність, перебування у конфлікті із законом, залучення до найгірших форм дитячої праці, залежність від психотропних речовин, інші

види залежності, жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство, у тому числі у разі, коли кривдником є дитина, ухилення батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо), установлені за результатами оцінювання потреб дитини та її сім'ї у соціальних послугах» [60].

У Постанові КМУ «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» зафіксовано процедуру обліку таких дітей [66]. Передусім, функція про інформування Служб у справах дітей делегується закладу освіти, в якому навчається дитина (за місцем проживання або тимчасового перебування). Керівництвом освітнього закладу надається інформація про «особливості виховання, навчання та розвитку дитини, її особливі освітні потреби, особливості поведінки дитини з однолітками та дорослими, стан відвідування нею занять, у тому числі частоту їх пропусків без поважних причин, випадки булінгу (цькування), вчиненого дитиною або стосовно неї, стан зацікавленості законних представників дитини у виховному/навчальному процесі дитини тощо [5]. Також, правомірним є самозвернення дитини в усній та (або) письмовій формі (із застосуванням засобів електронної комунікації) щодо порушення її прав і свобод, жорстокого поводження, домашнього насильства).

Служби у справах дітей приймають звернення стосовно дітей, які перебувають у СЖО, реєструються у журналу обліку, де зазначається інформація про дитину (біографічні дані, стан здоров'я, про батьків та інших членів сім'ї, умови проживання та інші дані) [60]. Діти, які опинились у складних життєвих обставинах, обліковуються в Єдиній інформаційно-аналітичній системі «Діти» [61].

Постановою КМУ «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» також формулюються види допомоги дітям, які опинилися у СЖО: раннє виявлення будь-яких проявів булінгу стосовно такої дитини; термінове з'ясування причин відсутності дитини на уроках і місця її перебування; інформування відповідальних осіб, які працюють у відповідних соціальних службах та органів Національної поліції (у разі, якщо дитина не з'являлась до школи протягом трьох днів і більше); проведення просвітницьких заходів для педагогів і шкільних психологів про способи запобігання булінгу та його негативним наслідкам в життєдіяльності дитини, яка перебуває у СЖО; організація соціально-психологічної підтримки дітей, які зазнали насильства у сім'ї або освітньому закладі [60].

А. Блага дослідила проблеми насильства у сім'ї і на основі ґрунтовного теоретичного аналізу розробила класифікацію неблагополучних сімей за різними показниками. В окрему підгрупу об'єднані сім'ї, в яких батьки дитини мають залежність від вживання психоактивних речовин (хімічна адикція): сім'ї алкозалежних, сім'ї наркозалежних, хворих на токсикоманію [10].

Предметом нашого дослідження є сім'ї з алкозалежними батьками. Складними життєвими обставинами вважається наявність у сім'ї когось із батьків, який залежний від вживання алкоголю та інших психоактивних речовин. МОЗ України з опорою на статистичні дослідження зафіксувало агололізацію на рівні епідемії. Це означає, що у великій кількості родин є проблеми спільного життя з хронічними алкоголіками [69, 71].

Алкогольно залежними сім'ями вважаються такі родини, в яких хоча б одна особа має стійку адиктивну поведінку або хворіє на алкоголізм, і завдає шкоди іншим членам сім'ї. Для таких сімей характерними є страх

близьких перед членами родини – алкоголіками, руйнування міжособистісних зв'язків, часті конфлікти, звуження кола друзів, фінансові проблеми. У таких сім'ях у членів родини виникає комплекс співзалежності. Це патологічна форма міжособистісних взаємин, коли одні члени родини дуже сильно емоційно і фізично переживають свою залежність від інших членів родини [10, 46, 50].

Психологи К. Гапонов, О. Мінко, Н. Лісна, Л. Маркозова, Є. Моцовкіна, досліджують особливості взаємин між дітьми і батьками у таких сім'ях і зазначають стрімке послаблення батьківської відповідальності за власних дітей, занурення батьків і свою суб'єктивну реальність, ігнорування з їхнього боку суспільних норм, моральних і етичних цінностей, особистісну деградацію. Поступово такі сім'ї стають соціально і психологічно неблагополучними [18, 46, 47].

Суттєво знижується життєвий рівень таких сімей, через низький соціальний статус і незадовільний фінансовий стан погіршуються умови батьківського утримання дітей, звужується коло можливостей для всебічного розвитку дитини і, одночасно, посилюється аморальний вплив позашкільного оточення.

Алкогольна залежність батьків сильно впливає на життя дитини і призводить до різних можливих наслідків. Життя стає емоційно важким, нерідко нестерпним, а самі діти стають соціальними сиротами при живих батьках [22, 67]. Типовою є ситуація, коли у дитини формуються механізми психологічного захисту, завдяки яким дитина через емоції і поведінку адаптується до складної життєвої ситуації.

Алкоголізм батьків погіршує психічний розвиток дитини: затримується розвиток уваги, пам'яті і мислення дитини, у дитини виникають серйозні проблеми в емоційній сфері (переважають негативні

емоції – страх, розпач, тривога, агресивність, дратівливість, емоційна нестабільність загалом). Особистісний розвиток супроводжується низьким соціальним статусом у групі однолітків шкільним булінгом, низькою самооцінкою, можливо, появою комплексу неповноцінності і на цій психологічній основі – підвищення агресивності, конфліктності, демонстративності у поведінці тощо [41].

В алкогольнозалежних сім'ях, як правило, реалізується девіантне батьківство. Такий тип дитячо-батьківських взаємин характеризується неспроможністю або небажанням батьків виконувати свої батьківські функції в межах правових, соціальних, культурних норм [18]. У таких сім'ях система міжособистісних взаємин виходить за межі моральних норм і реалізується в системі суб'єктивних норм, «напрацьованими» самими батьками для виправдання своїх ненормативних дій («норма виправдання»). Зазвичай, така ціннісна система призводить до формування у дитини негативного досвіду ставлення і поводження у конфліктних ситуаціях, викривленого сприйняття соціального буття, що звужує можливості для продуктивної самореалізації у дорослому, самостійному житті. Саме у таких сім'ях діти є свідками вживання батьками алкоголю та інших психоактивних речовин, стають жертвами насильства.

Крайній ступінь відхильної поведінки батьків – делінквентна поведінка і, відповідно, делінквентний тип сімейних взаємин. Йдеться про наявність загрози здоров'ю і життю дитини або іншим членам родини. Делінквентне батьківство реалізується через грубі порушення законодавства, правових, юридичних норм, які загрожують конкретній людині або соціальній групі [10, 15, 16].

Такими порушеннями вважаються знущання над дитиною, залучення дитини до вживання психоактивних речовин (алкоголю,

наркотиків) та інших видів протиправної практики (крадіжки, розповсюдження наркотичних речовин тощо). Поведінка батьків (або одного з них) різко змінюється в межах двох крайнощів: від агресивної до повної байдужості до дитини. Домінують негативні емоції і деструктивне мовлення (вживання ненормативної лексики), різні прояви грубого поводження. У разі сталих ознак делінквентної поведінки батьків, їх позбавляють батьківських прав [10].

На противагу, усвідомлене батьківство передбачає відповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків і виконання своїх функцій; всі зусилля спрямовуються на створення належних психологічних, виховних, побутових умов гармонійного розвитку дитини [39, 70].

В системі родинних взаємин у дитини формується рольове віяло, завдяки якому дитина адаптується до несприятливим умов життя у сім'ї і поза нею. Ситуація небезпеки, постійної тривоги, невизначеності спонукає дитину виконувати специфічні ролі.

В алкогольній сім'ї дитина засвоює деструктивні форми поведінки, які закріплюються у вигляді рольових позицій. З часом відповідні поведінкові моделі стають звичними для дитини і їй важко засвоювати інші, просоціальні поведінкові норми. Поведінка стає ригідною, посилюються труднощі адаптації до різних життєвих ситуацій. Закріплена рольова позиція перешкоджає подальшому розвитку дитини і викривляє світосприйняття.

Засвоєння дитиною певної рольової позиції в алкогольній сім'ї відбувається дуже рано. Враховуючи це, практичний психолог може визначити, яку роль обрала дитина вже у молодшому шкільному віці. Про повноцінну. Про цілісну рольову поведінку у цьому віці ще не йдеться, але ключові ознаки вже можуть бути досить чітко кваліфіковані. Доволі часто

має місце поєднання різних рольових позицій, одна з них стає більш виразною і впливовою [28, 41].

Рольова позиція «бунтівник» («цап відбувайло») проявляється у нестерпній поведінці дитини, характерними для якої є гнів, роздратованість, демонстративність і брутальність поведінкових реакцій. Таким дітям важко симпатизувати, але таку поведінку слід розуміти, як крик по допомогу. У родині таку дитину звинувачують самі батьки, брати і сестри, приписують їй провину за алкоголізм батьків. Така оцінка несправедлива і не відповідає реальності. Доволі часто саме така дитина прямо говорить про проблеми і дає реалістичну оцінку того, що відбувається.

«Бунтівники» часто проявляють лідерські якості («важкими лідерами»), через це лідерські якості залишаються незатребуваними в шкільному соціумі. Лідерські якості бунтарі реалізують в антисоціальних групах, іноді кримінальних.

Важливо у такому разі викликати у дитини необхідне переживання, пробудити справжні почуття, які приховані за рольовими позиціями. Необхідним є навчання дитини технікам управління негативними емоціями, вміння проявляти свої справжні реакції конструктивним способом. Універсальним і найскладнішим завданням є розвиток емпатії, вміння розуміти інших дітей. «Бунтівнику» треба регламентувати поведінку через використання аргументів і логічних викладень, з поясненням дисциплінарних санкцій за порушення. Враховуючи наявність лідерських якостей у «бунтівників» доцільним є залучення їх до спільної діяльності з однолітками у школі, в мовах якої така дитина змогла реалізувати свій корисний потенціал [36].

Рольова позиція «блязень» втілюється через подвійне життя. Під маскою легковажного бешкетника дитина приховує свою образу, біль, страх. Головне, до чого прагне така дитина, зблизитися з іншою людиною, якій можна довіритися. Над такою дитиною часто сміються, глузують з неї, провокують на негативні емоції і порушення поведінки.

В роботі з такою дитиною слід використовувати акторську гру, музичну терапію, малювання. Важливо розвивати у «клоуна» навички рефлексії і саморегуляції, акцент треба робити на активність самої дитини. Замість того, щоби сказавати «ти повинен», «ти зобов'язаний», слід запусити механізм саморегуляції через постановку такого питання «Як я можу стати гідним поваги?». Слід формувати установку «я можу взяти на себе відповідальність за свої вчинки, окремі дії, свою поведінку» замість того, щоби виправдовувати себе [22, 35].

Спілкуючись з дитиною «блязнем» слід проявляти до неї підкреслено шанобливе ставлення, доручати відповідальні справи, щоби викликати самоповагу і повагу з боку інших однолітків.

Рольова позиція «загублена дитина» («сумирна дитина») має такі ознаки: дитина тримається непомітною, прагне «загубитися» серед інших, щоби не привертати до себе увагу. Таким дітям найважче перенести життєві ситуації у сім'ї і вона прагне зануритися в удаваний світ, фантазії, мрії. У придуманому світі дитина страждає від самотності, своєї непотрібності і нікчемності. І в родинних взаєминах така дитина уникає спілкування з іншими, прагне психологічної ізоляції від життєвих проблем, використовуючи комп'ютерні ігри, світ мультимедіа, фантазії.

Такій дитині потрібна індивідуальна увага, слід допомогти їй зблизитися з іншою людиною, щоби дитина знайшла психологічну підтримку. Дієвим є метод схвалення для підвищення самооцінки та

впевненості у собі. Варто звертатися до такої дитини по допомогу у розв'язанні якоїсь проблеми. Сумирні діти часто приховують свої таланти, здібності. Треба включати її у різні види діяльності, щоби виявити природний потенціал.

Рольова позиція «відповідальна дитина» («герой сім'ї»). Така дитина відповідальна, працює на межі своїх можливостей, прагне бути кращою. Така дитина ставить інтереси своєї сім'ї вище, ніж свої власні. Тому треба такій дуже відповідальній дитині створювати можливості для відвідування гуртків, спортивних секцій, екскурсій, а не лише допомагати виховувати молодших сестер і братів.

У сім'ї, де алкоголізмом хворіє батько, матір стає співзалежною персоною і її життя спрямовується лише на допомогу чоловікові, стримування його потягу до пияцтва. Дитина «герой сім'ї» бере на себе відповідальність за молодших дітей, втручається у конфлікти, навіть бійки, щоби їх зупинити і полегшити ситуацію у родині. У школі поводить зразково дисципліновано. Але статистика показує, що у подальшому життя така дитина може стати на шлях алкогольної залежності [46].

«Герою сім'ї» потрібно допомагати так само, які іншим дітям з алкогольних сімей. Через те, що алкогольні проблеми тримаються у секреті, не кожна дитина може отримати вчасно потрібну психологічну допомогу. Співзалежнені батьки (частіше це матір) заперечують необхідність такої допомоги. Головне завдання – розвивати почуття, допомагати розпізнавати справжні почуття у себе та інших людей. Треба стимулювати продуктивні емоційні зв'язки з іншими з найближчого соціального оточення. Ефективними є засоби арттерапії.

Залежні сім'ї дестабілізують систему сімейних взаємин і особливим чином впливають на дітей та їх подальше життя. Досвід, набутий у

дитинстві, проектується на наступні етапи життя і стає причиною багатьох проблем у дорослому віці. Тривалий стрес, пережитий у дитинстві, стає чинником виникнення явища, відомого, як ДДА – синдром дорослих дітей алкоголіків.

Усвідомлення ситуації та початок терапії синдрому ДДА в групах підтримки може дозволити людині звільнитися від тягаря дитинства та почати нормально функціонувати. Це надзвичайно важкий і тривалий процес, але його результатом є повернення до продуктивної життєдіяльності у період зрілості.

Під впливом психологічного, а іноді і фізичного насильства, діти алкоголіків переживають психофізичні страждання, які за своїми симптомами нагадують посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Діти з таких сімей протягом всього свого дитинства були жертвами психологічного, морального, іноді фізичного насильства. Наслідки психологічного насильства проявляються у таких видах: відсутністю почуття захищеності, прийняття, теплоти, ніжності, обманом, глузуванням, зневагою, відсутністю поваги до гідності, життям в постійному страху [43].

Діти алкоголіків щодня борються за виживання у постійному стресі, на межі людського досвіду і витривалості. Вони переживають посттравматичний стресовий розлад тоді, коли їм доводиться пристосовуватися до цивільного життя, тобто коли розпочинається самостійне доросле життя. Емоційні наслідки травмуючих подій дитинства впливають на якість соціального та професійного життя, на стосунки у власних родинях на фізичне і психічне здоров'я [16, 18, 43].

У дитинстві діти з алкогольних сімей були обтяжені почуттям провини за зловживання батьками алкоголем. Це переконання постійно підтримувалося батьками за допомогою психологічного шантажу на

кшталт: «Якби ти був ввічливим і мав кращі оцінки, то твій батько кинув би пити». Дитина намагається бути більш правильною, досконалою, але її успіхи у школі, намагання бути кращою все одно не помічаються батьками. Це приносить у життя дитини розпач і розчарування.

Руйнівний вплив на психіку дитини здійснює постійна невпевненість. Емоційний сімейний клімат, правила і принципи функціонування сім'ї постійно змінюються, весь час трапляються несподівані ситуації негативного змісту, постійна брехня, психологічний тиск, страх і розгубленість, заперечення реальних проблем. Глибока невпевненість і власному житті буде проявлятися у періоди зрілості [16].

Діти алкоголіків не посідають значимого місця в сімейних взаєминах. Навпаки, укріплюється почуття нікчемності, зневажливості, зайвого у родині, меншовартісної [10].

Прагнення тримати у таємниці сімейні проблеми, дитина прирікає себе самоізоляцію в колі однолітків, через це стабільні дружні відносини стають неможливими. Такі діти, як правило, не звертаються по допомогу, а занурюється у маніпуляції і брехню.

Серед дітей з алкогольних сімей поширеними є такі проблеми психофізичного і соціального розвитку, як СДУГ (синдром дефіциту уваги і гіперактивність), депресивні розлади, проблеми соціалізації.

Симптоми синдрому ДДА: низька самооцінка, відчуття нікчемності; відчуття страждань; відчуття самотності, провини; проблеми з вираженням і проявом емоцій; проблеми з розпізнаванням і вербалізацією власних потреб; проблеми з формуванням більш глибоких і тривалих відносин; проблеми з переживанням позитивних емоцій, нездатність розслаблятися; ворожість і недовіра до оточуючих; боязкість близькості; проблеми з

дотриманням власних і чужих кордонів; сильна потреба в контролі; схильність до надмірної відповідальності; перфекціонізм; схильність до ізоляції; поведінка потенційної жертви [18].

В більшості випадків діти алкоголиків без професійної допомоги не зможуть створити нові, конструктивні і зрілі моделі функціонування в дорослому житті. З цієї причини однією з основних і перевірених форм допомоги є групова ДДА терапія - (Т -групи).

Цілями соціальної підтримки за допомогою ДДА-терапії є:

- «спілкування» з дитинством і розставання з ним;
- залагодження справ і відносин з батьками;
- проведення процесу поділу- індивідуалізації;
- перегляд і зміна оцінки себе;
- приведення життя до ладу і окреслення реальних планів на майбутнє [15].

Додатковим параметром ДДА (DDA) є те, що всі її учасники мають схожі проблеми, емоційні переживання, таким чином однорідність групи дає відчуття розуміння, безпеки і можливість вчитися за аналогією – так зване «дзеркальне відображення». Участь в ДДА-терапії зміцнює психічне благополуччя, активізує імунні ресурси і є ефективним способом поліпшує якість життя і рівня задоволеності [15].

Для того, щоб вчасно виявити та попередити наслідки негативного впливу дитячо-батьківських взаємин у неблагополучній родині, необхідно провести комплексну діагностику та отримати емпіричні дані, що дають можливість провести відповідну корекційну роботу з попередження синдрому ДДА.

Висновки до розділу 1

Сімейне неблагополуччя – це одна з найбільш складних проблем за своїми руйнівними наслідками для окремої особи, родини і суспільства. У наукових працях таке негативне соціальне явище кваліфікується термінами: кризова, деструктивна, проблемна, дисфункціональна сім'я.

Сім'я як соціальна група захищається законами України. Зокрема, у Сімейному кодексі України чітко зазначається, що сім'я – це первинний і основний осередок суспільства.

Причини і наслідки порушення функцій сім'ї висвітлюються в працях О. Безпалько, О. Волошок, Є. Моцовкиної, С. Рибки та інших дослідників. Спеціалістами в сфері психології сім'ї визначено типові наслідки деструктивних дитячо-батьківських взаємин.

Дослідники сходять до спільного розуміння, що деструктивна сім'я вирізняється з-поміж інших втратою виховного потенціалу, самоізоляцією окремих членів сім'ї, порушеними емоційними контактами, постійними конфліктами між батьками і дітьми та іншими руйнівними факторами, ігноруються соціальні норми, починають діяти аморальні норми («норми виправдання»), загострюється протиріччя рольових позицій.

Дисфункціональність сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, ускладнює і порушує соціалізацію дітей, затримує їхній психічний і особистісний розвиток. Найбільш руйнівний вплив на дитячо-батьківські взаємини наявний в алкозалежних сім'ях.

Алкозалежні сім'ї за ступенем соціальних і родинних порушень відносяться до типу «сімей з ризиками». У таких сім'ях присутній один сильний негативний фактор – алкогольна залежність одного з батьків. Це

породжує негативні емоції, переживання, руйнує життєдіяльність членів родини, породжує конфлікти. Одночасно, алкозалежну сім'ю можна вважати проблемною через те, що напруження між членами родини, передусім, між батьками і дітьми, охоплює всі сфери життя. Алкозалежна сім'я не виконує своїх основних функцій, не може вирішувати проблеми без допомоги ззовні.

Соціальні ризики таких сімей полягають у тому, що деформовані взаємини між батьками і дітьми стають «нормою» для цих дітей у їхньому подальшому дорослому житті, іншими словами, руйнівний тип сімейних взаємин відтворюється, знаходить своє втілення в життєдіяльності наступних поколінь.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН В ПІДЛІТКОВОМУ КОЛЕКТИВІ І СІМ'ЯХ СЖО

2.1. Програма емпіричного вивчення міжособистісних взаємин у підлітковому колективі і сім'ях, які опинились в СЖО

На основі проведеного аналізу наукових першоджерел впорядковано програму діагностики дітей підліткового віку задля виявлення проблем у взаєминах між батьками та дітьми, які перебувають в СЖО. Емпіричне дослідження проводилося на базі Криворізької гімназії №2, брали участь 15 учнів п'ятого класу: з них дівчат – 10 осіб, хлопців – 5 осіб.

Мета емпіричного дослідження: за допомогою комплексної діагностики виявити проблеми, ускладнення, можливі ризики у дитячо-батьківських взаєминах підлітків, особливості міжособистісної взаємодії в їхніх сім'ях.

Завдання емпіричного дослідження:

- 1) дослідити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого статусу в сім'ї, а також ставлення до членів сім'ї;
- 2) дослідити психоемоційний стан підлітків;
- 3) провести аналіз та інтерпретацію емпіричних даних.

Задля досягнення мети і виконання поставлених завдань були використані такі *методи і методики*:

- 1) проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С. Кауфман);
- 2) опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» (Е. Ейдемілер);
- 3) соціометричний метод Дж. Морено;
- 4) методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та Е. Дарки.

Далі у тексті подана коротка характеристика вище перелічених діагностичних методик.

1) Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» розроблена авторами Р. Бернсом і С. Кауфманом (1972 р.). Діагностична процедура спрямована на вивчення сприймання дитиною своєї позиції у сім'ї, само розуміння ставлення до неї з боку батьків в системі родинних зв'язків.

Діагностична процедура полягає у малюванні дитиною своєї сім'ї на стандартному аркуші паперу та бесіди психолога з дитиною задля аналізу малюнка. Підлітку пропонується намалювати свою сім'ю так, щоби кожен член родини займався якоюсь справою. Психологу слід уникати чітких вказівок і ретельно фіксувати всі спонтанні вербальні реакції підлітка, враховувати міміку і жести. Дуже важливо слідкувати послідовність зображення на папері окремих членів родини. Після завершення процедури малювання психолог проводить бесіду за чіткою схемою у вигляді запитань такого типу:

1. Хто зображений на малюнку?
2. Що робить цей член твоєї сім'ї?
3. Їм весело чи сумно (нудно)?
4. Хто з членів сім'ї щасливіший? Чому?
5. Хто з членів сім'ї нещасний? Чому?
6. Де працюють (навчаються) члени сім'ї?
7. Як розподіляються домашні обов'язки у сім'ї?

8. Які стосунки між членами сім'ї?

Методика передбачає також постановку низки ситуацій задля вивчення характеру взаємин у сім'ї (позитивних, негативних, нейтральних). Ситуації створюються через постановку запитань:

1. Уяви, що ти маєш два квитки у цирк. Кого би ти покликав із собою?
2. Уяви, що твоя родина йде у гості, але один з членів родини захворів. Хто залишиться вдома?
3. Уяви, якщо у тебе не виходить виконати якесь завдання. Кого ти поскликаєш по допомогу?
4. Уяви, якщо у тебе не вистачає квитків у кіно на всіх членів родини. Кому ти не даси квиток?

Інтерпретація малюнку здійснюється з дотриманням таких позицій?

- відстань між членами родини – це показник психологічної близькості;

- наявність об'єктів (предметів) між членами родини свідчить про бар'єр у взаєминах (батько сидить, прикриваючи обличчя газетою, або перед телевізором, комп'ютером);

- розмір предмета, що розташований між деяким членами сім'ї, свідчить про впливовість цієї перешкоди у взаємовідносинах між ними;

- кількість членів сім'ї на малюнку свідчить про стан психологічного благополуччя в родині (чим більша кількість членів сім'ї на малюнку, тим кращі стосунки);

- у випадку відокремлення певної підгрупи членів родини від загалу свідчить про наявність внутрішньо сімейних угруповань, відсутність єдності і цілісності родинних відносин;

- переважання на малюнку речей, предметів (наприклад, меблів) гіпотетично свідчать про стурбованість дитини ситуацією у сім'ї; предмети знижують, заміщають значимість емоційних зав'язків між членами родини.

- неприємні члени родини малюються на більшій відстані від інших, поміщаються в рамку; якщо дитина намалювала себе осторонь від інших, це свідчить про переживання відчуженості від членів родини.

Окремо аналізуються символи на малюнку, види активності, до яких залучені члени родини (передусім, батьки і сама дитина).

2) Опитувальник *«Аналіз сімейної тривоги»* (Е. Ейдемілер) застосовується для діагностики емоційного забарвлення переживань дитини у взаємозв'язку з її рольовою позицією у сім'ї; вивчається само сприйняття дитиною свого положення у родині.

На відміну від попередньої діагностичної процедури вивчаються різні ознаки тривоги, які стосуються життєдіяльності дитини у сім'ї. Передусім, страхи, розпач, сумніви, невпевненість та інші негативні емоційні стани. Причинами тривоги можуть бути здоров'я членів родини, відсутність тривалий час когось із рідних, конфлікти між батьками, невпевненість у почуттях рідної людини, відчуття безпорадності, нездатності вирішити проблему, з користю втрутитися у сімейні ситуації задля їх покращення. Дитина з такими переживаннями не відчуває і не розуміє себе значущою персоною. Як наслідок, дитячо-батьківські взаємини стають дисгармонійними.

Дитині і членам її родини пропонується заповнити опитувальник, який містить твердження про самопочуття вдома, у сім'ї. У разі згоди з пропонованим твердженням, пропонується його номер обвести у кружечок, якщо – ні, то закреслити відповідний номер у списку опитувальника. Якщо відсутня чітка позиція, то треба поставити знак

запитання. Але таких випадків має бути не більше трьох. Опитувальник не містить правильних чи неправильних тверджень. Подаються твердження такого типу:

1. Я знаю, що члени моєї сім'ї часто бувають незадоволені мною.
2. Я багато чого не встигаю зробити.
3. Так виходить, що саме я частіше за інших буваю винен в усьому, що трапляється поганого у сім'ї.
4. Я часто відчуваю себе безпорадним.
5. Вдома я часто нервую.
6. Вдома відчуваю себе незграбним, незручним.
7. Я часто відчуваю на собі критичні погляди рідних.
8. Я часто повертаюсь додому з передчуттям, що вже щось трапилось вдома.
9. Вдома мені постійно приходиться стримуватися.
10. Мені приходять думки, що мою відсутність вдома ніхто не помітить.

Обробка та інтерпретація результатів опитування проводиться так: за кожен позитивну відповідь нараховується 1 бал; сума балів нараховуються по кожній з трьох шкал:

- субшкала П (провина) – неадекватне відчуття дитиною стосовно власної відповідальності на негатив у сім'ї;
- субшкала Т (тривожність у сім'ї) – переживання того, що ситуація у сім'ї не залежить від власних зусиль дитини;
- субшкала Н (напруженість у сім'ї) – відчуття про свою неспроможність виконувати свої сімейні обов'язки.

Після цього обраховується сума балів за узагальненою шкалою (провина + тривожність + напруженість). На цій підставі робиться висновок про рівень загальної сімейної тривожності.

3) Соціометричний метод Дж. Морено

Соціометричний метод розроблений Дж. Морено задля вивчення міжособистісних і міжгрупових взаємин, з подальшим використанням отриманих результатів у покращенні групової взаємодії.

Соціометрія має багатовимірне призначення: дозволяє вимірювати ступінь згуртованості колективу, вивчати соціальний статус окремих членів колективу, виявляти неформальних лідерів і «аутсайдерів», гіпотетично визначати, яким є психологічний клімат у колективі.

Соціометрична процедура не передбачає повної анонімності, оскільки йдеться про вибір конкретних осіб – членів колективу. Висувається вимога проявити свої симпатії або антипатію у ставленні до кожного члена колективу однолітків. Всім учасниками соціометричної процедури ставиться питання (усно або письмово на спеціальній картці). Відповідь на питання тягне за собою вибір члена групи, залежно від ставлення до нього – прихильного або байдужого/негативного (довіри або недовіри). Задля підтвердження надійності результатів, соціометрія проводиться повторно, але за іншими питаннями.

Соціометрія має дві свої модифікації – непараметрична і параметрична версія. Непараметрична версія надає випробовуваному максимальні можливості для прояву своєї емоційної експансивності, оскільки кількість виборів не обмежена і становить фіксовану величину ($N - 1$); випробовуваний може обрати всіх членів колективу, крім себе. Завдяки цьому, соціометрична процедура дозволяє вивчати міжособистісні зв'язки у її повному розмаїтті. Суттєвим недоліком непараметричної версії соціометрії являється складність обрахунку результатів через велику кількість виборів. Також, високою є ймовірність випадкового вибору.

Параметрична версія соціометричної процедури обмежує кількість виборів певним числом (зазвичай, для стандартної групи до 25 осіб така кількість становить 4 або 5 вибрів). Отже, встановлюється «ліміт виборів». Завдяки цьому забезпечується надійність результатів соціометрії, суттєво знижується ймовірність випадкових виборів. Одночасно з такими перевагами є й свої недоліки: соціометрія з фіксованою кількістю виборів не дозволяє проявитися розмаїтості міжособистісних відносин у колективі. У нашому дослідженні ми обрали параметричний варіант соціометрії.

4) *методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та Е. Дарки*

Методика використовується задля вимірювання рівня агресивності індивіда, ступеня ворожості його емоційних реакцій. Діагностична процедура являє собою опитувальник. Питання сформульовані відповідно до таких вимог: кожне питання стосується лише однієї, визначеної наперед форми агресії; постановка питання відбувається у такий спосіб, щоби максимально знизити вплив навмисного, бажаного вибору відповіді. Результати діагностики за цією методикою потребують використання даних інших діагностичних процедур задля забезпечення належного рівня об'єктивності. Однак, цей діагностичний інструмент є досить ефективним в практичній психології (дані можуть бути використані в консультативній і психокорекційній роботі).

Діагностика базується на таких фактах: у кожного індивіда свій рівень агресивності; рівень агресивності може коливатися в широких межах – від дуже високої до дуже слабкої. Обидва граничні рівні мають свої негативні наслідки, як для самого індивіда, так і для соціуму, в якому він перебуває. Дуже низький рівень агресивності свідчить про соціальну аномію (байдужість, апатію), дуже високий рівень – про небезпечну поведінку для оточуючих (делінквентність) і для себе (суїцидальність).

Діагностична процедура налаштована на виявлення і вимірювання таких видів агресії: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, дратівливість, підозрілість, образливість, аутоагресія.

Респонденту пропонується 75 питань, на які треба дати відповідь «так» або «ні» (в модифікації пропонується чотири варіанти відповідей: «так», «мабуть, так», «мабуть, немає», «ні»).

Аналіз та інтерпретація комплексного діагностичного обстеження подано у параграфі 2.2.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів діагностики

Дані, отримані за допомогою діагностика за методикою «Аналіз сімейної тривоги» систематизовані у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Діагностичні дані за методикою «Аналіз сімейної тривоги»

№ пп	Ім'я учня	Провина	Тривожність	Напруженість	Загальна сімейна тривожність	Рівень сімейної тривожності
1	Світлана	-	-	-	-	відсутній
2	Рада	-	-	2	2	низький
3	Надія	1	1	-	2	низький
4	Марина	-	1	2	3	низький
5	Влад	1	4	5	10	високий
6	Анастасія	-	2	2	4	низький
7	Ангеліна	2	2	5	9	середній
8	Валерія	-	2	1	3	низький

9	Денис	5	6	1	12	високий
10	Катерина	-	4	1	5	середній
11	Максим	-	2	3	5	середній
12	Влада	-	1	2	3	середній
13	Богдан	-	-	1	1	низький
14	Данило	2	1	4	7	середній
15	Елизавета	-	1	2	3	низький

Аналіз числових даних показав такий розподіл діагностованих на рівнем сімейної тривожності:

- низький рівень – 7 осіб;
- середній рівень – 5 осіб;
- високий рівень – 2 особи;
- не проявилась (відсутня) – 1 особа.

Отже, високий рівень загальної сімейної тривожності виявлено в двох учнів даної вибірки, що становить 13% від загальної кількості дітей в групі.

Середній рівень загальної сімейної тривожності виявлено у п'яти учнів, що становить 33% від загальної кількості учнів у вибірці.

Низький рівень загальної сімейної тривожності мають 8 учнів, що становить 54%.

Аналізуючи отримані результати можна зробити висновки: 54% учнів, з низьким рівнем загальної сімейної тривожності мають сприятливу сімейну ситуацію.

У 46% досліджуваних учнів виявлено тривожність середнього та високого рівня.

Результати діагностики за проективною методикою «Малюнок сім'ї» подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Діагностичні дані за методикою «Малюнок сім'ї»

№ п/п	Ім'я учня	Симптомоком	Симптомоком	Симптомоком	Симптомоком	Симптомоком
		плекс-сприятлива сімейна ситуація	плекс-тривожність	плекс-конфліктність	плекс-відчуття неповноцінності	плекс-ворожість в сімейній ситуації-
1	Світлана	відсутній (домальовані далекі родичі)	Так (натиск, стирання та домальовування)	відсутній	Так (відсутня фігура дівчинки)	відсутній
2	Рада	так	відсутній	так (фігура матері виділена)	відсутній	відсутній
3	Надія	так	відсутній	відсутній	Так (фігури дуже маленькі)	відсутній
4	Марина	так	Так (стирання фрагментів фігур)	відсутній	відсутній	відсутній
5	Влад	відсутній	Так(одним кольором з сильним натиском)	Так(виділення фігури батька)	відсутній	Так(фігура батька деформована руки розкидані)

						,фігура матері надзвичайно мала)
6	Анастасія	Так (сонечко, будинок, яскраві кольори)-	відсутній	Так (витіснення фігури молодшої сестри)	відсутній	відсутній
7	Ангеліна	відсутній	Так (сильний натиск, великі чорні очі у всіх)	так (витіснення фігур молодших дітей)	відсутній	відсутня
8	Валерія	так	Так (сильний натиск, великі чорні очі у всіх)	відсутній	відсутній	відсутня
9	Денис	Відсутній (фігури погано промальовані, немає кольору, немає гендерної відмінності)	так(стирання)	Так (виділення фігури батька)	Так (витіснена власна фігура)	відсутня
10	Катерина	відсутній	Так (стирання, штриховка ліній особливо фігури матері)	Так (витіснення фігури матері, дівчинка бажає займати місце матері)	відсутній	Так (фігура батька деформована, фігура матері дуже мала)

1	Максим	відсутній -	відсутній	відсутній	відсутній	Так (фігура матері деформована-найбільша з великими пальцями, фігура батька найменша)
	Влада	так-	так (у дитини на малюнку відсутній рот)	відсутній	так(у дитини на малюнку відсутній рот)	відсутній
1	Богдан	Відсутній (фігури погано промальовані, немає кольору, немає гендерної відмінності, великі руки у всіх-нестача вербальних контактів)	так (стирання та штриховка)-	відсутній	відсутній	відсутній
1	Данило	Відсутній (відмовився малювати)	так	так	так	так
1	Єлизавета	Так (сонечко, дерево, будинок, вся родина)-	Так (штриховка, що виходить за межі)	відсутній	Так (витіснена власна фігура)	відсутній

Узагальнюючи результати дослідження можемо стверджувати, що психологічні труднощі дитини обумовлені нервово-психічним станом

батьків та їх ставленням до дітей. Поширеною особливістю є зображення неповного складу сім'ї, або, навпаки, домальовування далеких родичів. Не зображують себе, або малюють лише себе. Такі малюнки свідчать про емоційне відчуження. Дитина, яка «забуває» намалювати себе, ймовірно, почувається винною у несприятливій сімейній ситуації. Якщо дитина не малює члена сім'ї, це означає, що вона звинувачує у сімейних проблемах саме його. Якщо домальовує когось, скоріше за все, дитині не вистачає емоційного тепла в родині.

Аналіз важливих елементів малюнка за тестом «Моя сім'я» подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Психологічний аналіз елементів малюнка за тестом «Моя сім'я»

Кількість підлітків (%)	Елементи малюнка
20%	Відсутність себе чи одного з членів родини (батько, матір, сестра, брат, бабуся)
70%	Велика дистанція між членами родини
35%	Зображення додаткових деталей (дерево, автомобіль, будинок, собака, кіт та інші об'єкти)
20%	Низький зріст автора малюнка, розміщення його у нижній частині аркуша

Аналіз малюнків дозволяє зробити наступні узагальнення. Психологічно комфортна сімейна ситуація на малюнку позначається присутністю зображень осіб у позитивному емоційному стані (усміхненні обличчя), застосуванням яскравих кольорів. Але відсоток таких малюнків

– невисокий (лише 7 малюнків гіпотетично підтверджували сімейне благополуччя). Застосовують яскраві кольори лише 40% підлітків.

Переважали малюнки з конфліктною, «проблемною» атмосферою. На таких малюнках підлітки не зображували когось із батьків або сиблінгів. Гіпотетично, саме ці персони є джерелом дискомфорту та переживань автора малюнка. Також слід зазначити, що на переважній кількості малюнків одна з фігур мала великі розміри, що свідчить про її домінування, авторитарну позицію у сімейних взаєминах.

Про стурбованість сімейною ситуацією свідчать випадки, коли на малюнку зображуються різні предмети, а не члени родини. Підліток, ніби, уникає малювати членів родини, що опосередковано може свідчити про байдуже або негативне ставлення до них. Компенсація відбувається за рахунок зображення інших об'єктів, які присутні у житті автора малюнка (65 % респондентів).

Психологічний аналіз малюнків дозволив виявити наявність підвищеної тривожності у деяких підлітків досліджуваної групи. Про це свідчать такі деталі: додаткове промальовування очей (що ймовірно свідчить про наявність страхів); використання штриховки постаті когось із батьків; чітке розмежування контурною лінією постатей окремих членів родини (графічна інтерпретація соціальної дистанції між автором малюнка і кимось із членів родини).

«Ізольованість» або велика дистанція між підлітком (автором малюнка) і членом (членами) сім'ї може інтерпретуватися як прояв конфліктного типу міжособистісних взаємин у сім'ї. Йдеться про психологічну напруженість стосунків, небажання вступати у контакт, відсутність порозуміння, слабкі емоційні і смислові зв'язки між членами родини. Показником психологічного дискомфорту являється також пауза

перед малюванням когось із членів сім'ї (психолог веде спостереження за процесом малювання). Такі «зупинки» робили близько 30% респондентів.

Корисною інформацією для психологічного аналізу малюнка сім'ї являється врахування таких деталей, як відсутність частин тіла (наприклад, не зображуються пальці на руках). Це може свідчити про емоційну напруженість у міжособистісних взаєминах та апатію (80% респондентів).

Звертають увагу на себе малюнки, на яких батько зображений з руками великого розміру і віддалено від підлітка (автора малюнка). Таку ситуацію можна інтерпретувати, як прояв негативного емоційного контакту між ними (40 % респондентів).

У більшості малюнків респондентів присутня матір (близько 90%), батько зустрічається у 40% малюнків. Зображення автором самого себе на малюнку присутнє у 95% випадків.

Аналітичну цінність має також інформація про розміщення малюнку на аркуші паперу. У разі розміщення малюнку у центрі аркушу, йдеться, ймовірно, про потребу підлітка встановити і зберегти психологічну рівновагу у міжособистісних взаєминах членів сім'ї (60% малюнків розміщені у центрі аркушу).

Психологічний аналіз малюнків сім'ї дозволяє зробити наступні висновки: сприятлива сімейна ситуація наявна у 47% випадків; наявність сімейної тривоги проявилась у 53% випадків.

За результатами непрективної методики «Аналіз сімейної тривоги» ми зробили наступні висновки:

- 54% респондентів мають низький рівень загальної сімейної тривожності і, гіпотетично, сприятливу сімейну ситуацію;

- 46% досліджуваних мають тривожність середнього та високого рівня.

Враховуючи переваги непроективних методів діагностики, слід брати до уваги і їхній суттєвий недолік – невисока надійність результатів, слабка стандартизація показників через відсутність нормативних даних. У зв'язку з цим, інтерпретація даних може бути не досить коректною.

Враховуючи таку методологічну особливість непроективних методик, ми доповнили їх соціометричною процедурою.

3) соціометричний метод Дж. Морено

Результати проведення соціометричної процедури у підлітковій групі дозволили визначити соціальний статус кожного індивіда в системі міжособистісних зв'язків.

Статус «зірка» отримав учень під № 1 у списку (кількість виборів за формальним критерієм – 8; за неформальним критерієм - 9).

Статус «прийняті» отримали учні під номерами у списку: №2, №3, №4, №6, №8, №9, №10, №11, №12, №13. Така значна кількість членів підліткової групи з високим соціальним статусом (10 з 15 підлітків) свідчить про сприятливий психологічний клімат у класі, достатню згуртованість підліткового колективу.

Статус «неприйняті» отримали три підлітка під номерами №5, №9, №7. Показовим є те, що саме ці підлітки виховуються в алкозалежних сім'ях (один з батьків має алкогольну залежність). Такі сім'ї в нашому дослідженні мають статус СЖО. Отримані соціометричні дані підтверджують факт психологічного і соціального неблагополуччя підлітків, які виховуються в сім'ях з алкозалежними батьками. Іншими словами, асоціальна поведінка батьків негативно впливає на соціальний стан їхньої дитини за межами сім'ї (зокрема, у колективі однолітків).

Статус «ізолюваний» отримав один учень під номером №14 (жодного позитивного вибору). Не випадково, і цей учень також виховується в родині СЖО. Він поводить себе усамітно, не проявляє ініціативи, соромиться відповідати на уроках, не має друзів у класі.

Загалом, підліткам з родин СЖО важко встановлювати продуктивні, соціально благополучні зв'язки з однолітками, що, у свою чергу, суттєво обмежує їхні можливості для самореалізації і гармонійного особистісного розвитку. Результати соціометричної процедури підтверджують необхідність проведення психокорекційних заходів задля створення сприятливих умов соціалізації підлітків з сімей СЖО.

4) методика діагностики показників і форм агресії А. Баса та Е. Дарки

Результати визначення показників та форм агресії (методика А. Баса та Е. Дарки; адаптація О. Осницького) подані в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

№	Ім'я дитини	Сирі данні за шкалами								Індекси	
		1 Фізична агресія	2 Непряма агресія	3 Роздратування	4 Негативізм	5 Образа	6 Підозрілість	7 Вербальна агресія	8 Почуття провини	Агресивність	Ворожість
1	Світлана	3	3	2	1	3	8	6	6	3,3	6
2	Рада	6	5	4	1	5	9	5	9	5	7
3	Надія	5	5	5	5	4	9	3	4	5	6
4	Марина	7	7	6	6	4	8	8	4	10	8,2
5	Влад	7	4	5	5	6	4	1	3	5,3	2,5

6	Анастасія	6	5	5	4	6	5	4	3	4,3	4,5
7	Ангеліна	2	5	5	3	4	10	5	9	6	7,5
8	Валерія	3	8	8	9	2	8	8	2	9,5	8
9	Денис	9	5	4	7	5	8	5	5	9	6,3
10	Катерина	3	7	7	5	9	9	8	7	5,6	8,5
11	Максим	4	1	5	2	4	9	5	7	5	7
12	Влада	5	3	2	1	3	8	4	6	3,3	6
13	Богдан	8	5	5	0	3	2	4	4	6	3
14	Данило	7	5	5	2	6	5	5	5	5,6	5
15	Елизавета	4	4	4	1	5	5	9	3	4	7

За допомогою методики виявлено, що з 15 діагностованих осіб (з яких, 4 учня виховуються в сім'ях СЖО), 50% досліджуваних мали високий показник «вербальної агресії». Тобто, мають сильну тенденцію до вираження агресії за допомогою вербальних каналів комунікації. Майже 80% учнів мають високі показники за шкалою «підозрілість», що характеризує їх як недовірливих та невпевнених в стосунках з оточуючими людьми.

Досить високими виявилися показники за шкалою «почуття провини» (58% діагностованих). Такі підлітки контактують з іншими, але міжособистісна взаємодія супроводжується постійним почуттям провини; вони, зазвичай, негативно сприймають себе, вважають себе недостойними, гіршими за інших. Тому, саме в цій групі учнів було рекомендовано впровадити програму корекції емоційного стану і поведінки.

Задля подолання негативних наслідків асоціальних зв'язків в сім'ях СЖО, компенсації деструктивного впливу на особистість підлітків з таких сімей, зниження рівня агресивності, була розроблена в проваджена програма психокорекційних заходів.

Висновки до розділу 2

Емпіричний етап дослідження був організований задля вивчення проблем у дитячо-батьківських взаєминах підлітків, особливості міжособистісної взаємодії в їхніх сім'ях. Вивчалися питання, кожен з досліджуваних підлітків сприймає сімейну ситуацію, своє місце у сім'ї. Задля цього використовувалися діагностичні методики: проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С. Кауфман) і опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» (Е. Ейдемілер), соціометричний метод (Дж. Морено), методика визначення показників та форм агресії (методика А.Баса та Е. Дарки; адаптація О. Осницького).

Також використовувалися методи: спостереження, бесіда, розповідь підлітка про свою сім'ю. За результатами комплексної діагностики був проведений аналіз та інтпепретація емпіричних даних.

Сприятливу сімейну ситуацію мають 47 % учнів; 53% учнів мають симптомокомплекси, що говорить про наявність сімейної тривоги. Згідно непроективною методикою «Аналіз сімейної тривоги»: 54% учнів мають низький рівень загальної сімейної тривожності і сприятливу сімейну ситуацію. У 46% досліджуваних учнів виявлено тривожність середнього та високого рівня.

Задля достовірності результатів емпіричного дослідження була проведена методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та Е. Дарки. Емпіричні дані підтвердили високу агресивність у підлітків з соціально неблагополучних сімей (СЖО).

Соціометрична процедура підтвердила низький соціальний статус підлітків з сімей СЖО. Отже, деструктивні дитячо-батьківські взаємини у сім'ї сильно впливають на життєдіяльність дитини у більш широкому соціумі (у шкільному соціумі, колективі однолітків). Задля успішної соціалізації таких підлітків, гармонізації їхнього психологічного розвитку необхідними є спеціально розроблені і впроваджені корекційно-розвивальні заходи.

Зміст корекційно-розвивальної роботи і результати перевірки її ефективності подані нами у третьому розділі кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ 3

КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВА ПРОГРАМА З ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВПЛИВУ ДЕСТРУКТИВНИХ ДИТЯЧО- БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН НА ПІДЛІТКІВ

3.1. Зміст корекційно-розвиткової програми

На основі теоретичних узагальнень та результатів емпіричного дослідження була упорядкована система корекційно-розвиткових занять для підлітків. Програму було розроблено на методологічній основі гуманістичної психології, соціального біхевіоризму, діяльнісного підходу.

Мета корекційно-розвиткової програми: підвищення рівня продуктивності міжособистісних взаємин, подолання деструктивних проявів в міжособистісній комунікації, зниження рівня агресивності у підлітків з сімей, що перебувають у СЖО.

Завдання корекційно-розвиткової програми:

1. Формування моделей просоціальної поведінки підлітків у мікросоціумі.
2. Підвищення соціометричного статусу підлітків в сім'ї і групі однолітків.
3. Формування навичок самоконтролю і саморефлексії власної поведінки.
4. Зниження рівня агресивності у підлітків.
5. Збагачення досвіду міжособистісної взаємодії з використанням вербальних і невербальних засобів спілкування.
6. Формування навичок активного слухання і емпатійного говоріння в комунікативному процесі.

У нашому дослідженні ми виходили з передбачення, що позитивно вплинути на дитячо-батьківські взаємини у сім'ї можна двома шляхами: через вплив на поведінку і особистість самої дитини (за допомогою колективної взаємодії з однолітками) і через вплив на батьків (або одного з батьків, який відкритий до взаємодії з педагогами і психологом). Взаємодоповнення двох стратегій уможливорює синергетичний ефект позитивного впливу на дитячо-батьківські взаємини у деструктивних сім'ях (у нашому дослідженні, алкозалежних сім'ях).

Перша стратегія реалізовувалась шляхом проведення тренінгових занять з підлітками, в числі яких були й ті, хто виховується у сім'ях з алкозалежними батьками. Друга стратегія – робота з батьками підлітків. Кожна стратегія реалізовувалась із застосування різних форм роботи.

Програма занять з підлітками і батьками була упорядкована на основі авторських корекційних програм для психологічної підтримки дітей і підлітків із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, розроблених науковими співробітниками Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи [22]. Також були використані методи і форми роботи, окремі вправи з корекційно-розвиткової програми формування стійкості до стресу дітей молодшого шкільного і підліткового віку «Безпечний простір» [35].

I. Перша стратегія корекційно-розвиткової роботи передбачала наступні форми і методи роботи з підлітками: вправи-активатори, рухові ігри, зображувальна терапія, ігри-вправи, психогімнастика, групова бесіда.

Форма роботи: групова.

Учасники групи: підлітки, віком 12 років.

Кількість осіб у групі - 15 осіб. До корекційно-розвиткових заходів були включені всі учні п'ятого класу Криворізької гімназії №2 Криворізької міської ради, які брали участь у комплексній діагностиці (а не

лише учні з вищими рівнями агресивності, зокрема ті, хто виховується у сім'ях в СЖО). Така схема формувального етапу дослідження обумовлена необхідністю створення умов для конструктивної соціалізації підлітків з сімей в СЖО в колективі однолітків. Успішна шкільна соціалізація, гіпотетично, уможлиблює компенсацію впливу деструктивних дитячо-батьківських взаємин в сім'ях СЖО і створює умови для позитивних внутрішньо особистісних перетворень підлітків з таких сімей.

Кількість занять та годин: 12 занять від 30 до 35 хвилин. Заняття проводились двічі на тиждень.

Очікуванні результати: просоціальні моделі поведінки, зниження рівня вербальної і невербальної агресії; активізація комунікативного процесу в підлітковій групі, підвищення соціального статусу підлітків з сімей СЖО.

Групова робота стимулює ініціативність, відповідальність, самостійність, готовність до пошуку компромісу та інші важливі якості особистості підлітка, необхідні для повноцінного шкільного і сімейного життя [27, 63, 65].

II. Друга стратегія за своїм змістом була консультативно-просвітницькою роботою з батьками [34].

Форми роботи: індивідуальна, групова.

Методи роботи: міні-лекція, ситуаційний метод, рольова гра, тренінг (самоконтроль негативних емоцій, зміна негативних установок, конструктивне вирішення конфліктів), моделювання життєвих ситуацій.

Учасники: батьки учнів п'ятого класу.

Кількість занять (тренінгових): 3 заняття, один раз на місяць.

Кількість консультацій: 8 (за запитом батьків).

Очікувані результати: психологічна готовність батьків критично оцінювати власну модель поведінки, готовність реалізовувати

компромісну стратегію прийняття рішень у конфліктних ситуаціях, формування позитивних установок на конструктивний діалог з власними дітьми.

I. Зміст роботи з підлітками

За основу взята тренінгова форма роботи (Т-група). Структура психокорекційної програми узгоджується з тренінговою формою роботи. Тренінгова група дозволяє ефективно формувати навички міжособистісного спілкування. Типова структура роботи в тренінговій групі передбачає: опис поведінки, саморефлексію і вербалізацію власних почуттів, активне слухання, емпатійне говоріння, зворотний зв'язок, конфронтацію [78, 79, 80].

У тренінговій групі підлітки отримують можливість збагачувати свій досвід конструктивної комунікації, розвивати емпатію, досягати компромісів у суперечливих ситуаціях, аргументувати свою позицію та ін. [67].

Програма складається з 12 занять, кожне з яких налічує по 4-5 вправи.

Зміст кількох корекційно-розвиткових занять з подолання деструктивних проявів в міжособистісній комунікації та зниження рівня агресивності підлітків, у тому числі й тих, які виховуються в родинах з алкозалежними батьками (в СЖО), поданий далі у тексті.

Заняття 1. «Знайомство. Встановлення довіри і контакту в групі»

Мета: створити атмосферу взаєморозуміння і взаємної підтримки. Представити цілі і завдання програми й отримати підтримку учасників. Для встановлення довірчих відносин ведучий проявляє власну «відвертість», висловлює свої відчуття, відкрито виражає теплі дружні емоції, підкреслює важливість встановлених разом з групою правил, використовує ігрові прийоми.

Знайомство. Ведучий представляється і пропонує учасникам тренінгу представитися, сказати декілька слів про себе, про свої очікування від занять. Для полегшення знайомства можна застосовувати будь-які ігрові моменти.

Зміст роботи. Ведучий розповідає про зміст подальшої роботи, знайомить членів групи з її цілями і завданнями. Стосунки в робочій групі мають бути довірливими, в атмосфері підтримки, щоб кожен учасник міг відчувати себе комфортно, бути відкритим для спілкування і колективної взаємодії.

Встановлення правил у групі. Ведучий пропонує учасникам розробити правила поведінки в групі. Для цього їм пропонується висловити вголос і записати на аркуші паперу свої варіанти. Обираються варіанти, які найбільш прийнятні для учасників групи.

Ведучий знайомить учасників із загальноприйнятими правилами: повна конфіденційність інформації; відвертість і щирість; можливість вільно висловлювати свої міркування, думки і відчуття, як позитивного, так і негативного характеру; робота групи — це взаємозбагачувальний процес, що передбачає активність, зацікавленість всіх її членів і обов'язкове виконання ними всіх вправ і завдань; не можна пропускати заняття і спізнюватися на них (це заважає роботі групи); необхідно створити і підтримувати теплу, дружню атмосферу взаємин в групі, коли кожен її член під час занять може розраховувати на допомогу і співчуття інших учасників, попри можливі розбіжності.

Ознайомлення учасників з процесами групової роботи.

Ведучий пояснює, що процес занять у групі є системою взаємин, що розвивається, здобуття і осмислення інформації. Члени групи діють по відношенню один до одного у напрямі взаємного розуміння і підтримки. Таким чином відбувається розвиток найважливіших якостей особи, які

сприяють підвищенню соціальної компетентності і ефективному процесу подолання життєвих стресів; розвиваються навички емпатії і афіліції, підвищується здатність знаходити і отримувати соціальну підтримку від інших, самому обирати друзів для спілкування. Кожен учасник групової роботи вчиться керувати своєю поведінкою, ефективно вирішувати соціальні проблеми.

Людські відносини ніколи не бувають стабільними, вони постійно змінюються, їх зміна залежить від нас самих. Члени групи матимуть можливість зрозуміти, що існує багато різних «моделей власного світу». Кожен може навчитися створювати власну модель світу. Ці заняття допоможуть зрозуміти, що ми можемо жити повноцінним насиченим життям і відчувати себе комфортно.

Вправа: «Мозковий штурм»

Мета: подолати тривогу і недовіру, встановити контакт з учасниками групи, виявити найбільш актуальні теми для обговорення.

Ведучий організовує дискусію, спрямовану на виявлення того, що хвилює учасників; використовується метод «мозкового штурму».

Інструкція учасникам: «Візьміть аркуш паперу і напишіть на ньому питання, на яке ви хотіли б отримати відповідь. Аркуш паперу скрутіть і покладіть в капелюх».

Ведучий перемішує всі листочки і роздає кожному учаснику по одному з них, слідкуючи за тим, щоб він не отримав власне питання. Ведучий просить учасників відповісти на отримане питання. Група обговорює можливі варіанти відповідей на кожне з поставлених питань. Ведучий записує всі запропоновані варіанти відповідей. Зі всіх пропозицій шляхом спільного обговорення обираються більш актуальні. Ведучий заохочує учасників генерувати ідеї, пропонувати альтернативні варіанти.

У результаті використання даного методу може відбутися відкрита, невимушена дискусія. Протягом дискусії ведучий дає необхідні пояснення. У кінці заняття він підводить підсумки роботи, роблячи акцент на найбільш важливих моментах обговорення, на тих знаннях, які отримали учасники. Підкреслює важливість обговорюваних психологічних конструктів і навичок самоефективності, резистентності до негативних впливів середовища.

Вправа «Три ім'я»

Мета вправи: розвиток саморефлексії, формування установки на самопізнання.

Кожному учаснику видається три картки. На картках потрібно написати три варіанти свого імені (наприклад, як вас називають рідні, однокласник, близькі друзі). Потім кожен член групи представляє себе, використовуючи ці імена і описуючи ту рису свого характеру, яка відповідає цьому імені (можливо є причиною появою саме такого імені).

Рефлексія заняття: що сподобалося, що не сподобалося, побажання ведучому.

Заняття 2. «Практичне відпрацювання навичок поведінки в різних життєвих ситуаціях»

Ведучий ставить учасникам питання: «Пригадаєте, будь ласка, основні проблеми, які виникали у вас протягом останніх шести місяців і те, як ви поводитися в цих ситуаціях». Подумайте, що можна було б змінити, де ви були неправі.

Проведення рольових ігор. Ведучий просить когось з учасників розіграти ситуацію, яка демонструє способи подолання стресу. Необхідно зробити так, щоб кожен був учасником рольової гри. Після цього йде обговорення основних стратегій поведінки.

Дискусія на тему: «Більш ефективна поведінка, менш ефективна поведінка». На прикладі розіграних ситуацій ведучий організовує обговорення основних стратегій, що використовуються людиною для подолання стресу (вирішення проблем, пошук соціальної підтримки, уникнення стресових ситуацій). Обговорюються більш ефективні і менш ефективні стратегії.

Вправа: «Мудрець»

«Спробуйте ставитися до усього, що з вами відбувається, як східний мудрець; споглядайте, перш, ніж зреагувати на слова і вчинки близьких, однокласників, інших людей, що оточують вас; дайте відповідь на питання: «Як би поступив на вашому місці мудрець? Що б він сказав і зробив?» Приймайте рішення і дійте лише після декількох хвилин такого спокійного споглядального роздуму.

Ведучий пропонує учасникам написати на аркуші паперу ще по 1-2 прикладів подолання стресових ситуацій. Спільними зусиллями визначаються провідні поведінкові стратегії в цих прикладах.

Навички поведінки, що сприяють ефективному подоланню стресу.

Ведучий разом з учасниками, використовуючи метод «мозкового штурму», розробляє і записує на аркуші паперу навички поведінки, які сприяють ефективному подоланню стресу. Рефлексія заняття.

Заняття 3. «Розвиток «Я-концепції». Тренінг навичок самоконтролю самоефективності»

Мета: навчити учасників занять краще розуміти себе, контролювати свою поведінку. Відпрацювати навички самоефективності і самоконтролю.

Учасники розбиваються на пари. Зазвичай, учасники намагаються утворити пару зі своїми близькими друзями. Ведучому необхідно дати учасникам чітку інструкцію: утворити пари з тими членами групи, які їм не дуже добре знайомі.

Дане заняття вимагає високої активності учасників програми. Ведучий повинен уміти постійно провокувати і заохочувати активність членів групи. Він повинен намагатися активізувати їх діяльність задля генерації ідей.

Ведучий дає короткий огляд інформації, отриманої на попередньому занятті, організовує обговорення домашнього завдання. Знайомство з поняттями: «самооцінка», «самоповага», «самоконтроль», «саморозвиток», «самоефективність».

Інструкція учасникам: «Зараз ви переживаєте найважливіший віковий період свого життя. В цей час люди переважно думають про те, хто вони, чим хороші і чим погані, вдивляються в себе та інших. Формується уявлення про себе – самооцінка. Самооцінка - це продукт наших думок про свої можливості. Вона може бути адекватною або неадекватною. Але від того, як ми її формуємо, залежать наше життя, поведінка, здатність відчувати себе впевнено, використовувати свої ресурси для саморозвитку, ефективного існування, становлення і досягнення цілей. Наша самооцінка впливає на відносини з оточуючими людьми.

У вашому віці (підлітковому) людина швидко розвивається і змінюється, а також засвоює багато нових форм поведінки, яка може викликати деякі сумніви у своїх здатностях. Кожній людині властиво сумніватися в правильності своїх дій і вчинків; це нормальне явище. Якщо людина дуже критична до себе або, навпаки, некритична до своїх дій, вона може потрапити у складну для неї ситуацію. Тому потрібно вчитися управляти своєю самооцінкою, вміти поважати себе, контролювати, заохочувати і критикувати, не боятися дивитися на себе правдиво, уміти ефективно і успішно діяти. Але для цього потрібно знати себе. Це дасть

можливість керувати своїм здоров'ям, поведінкою, досягати успіхів у житті».

Вправа: «Який Я?»

Кожному учаснику пропонується написати 10 відповідей на питання: «Хто він/вона?». Потім кожному пропонується зачитати свої 10 визначень. Група ставить учаснику уточнюючі питання, щоб допомогти йому розібратися в собі. Проводиться обговорення результатів цієї гри. Ведучий робить узагальнення.

Гра носить проєктивний характер. Відповіді учасників можуть бути поверхневими, але можуть зачіпати і глибинні особисті проблеми. Ведучий повинен уважно стежити за реакцією учасників і негайно реагувати на неї. Він повинен також стежити за тим, щоб, ставлячи питання один одному, учасники робили це коректно, прагнучі допомогти людині розібратися в собі. В деяких випадках можливі сильні емоційні реакції учасників (сльози, роздратування).

Вправа «Оцінка свого «Я»

Мета вправи: усвідомлення своєї сутності як особистості; використання вербальних і невербальних засобів задля максимальної виразності своєї презентації. Кожному підлітку треба вголос сказати «Я» з використанням своєї міміки, жестів, інтонації, які, у своїй сукупності, реалістично відображують «реальне Я» підлітка.

Вправа «Я – реальне, Я – ідеальне»

Мета вправи: активізувати механізм саморефлексії, формувати адекватну самооцінку через самоаналіз Я-реального і Я-ідеального, їхнього співставлення і наближення.

Матеріали: 2 аркуші паперу і олівці; пропонується намалювати своє «Я – реальне» і «Я – ідеальне». Час виконання завдання: 10 - 15 хвилин. Після цього зорганізується обговорення за такими запитаннями:

- Найбільшою напруга була під час графічного зображення свого ідеального чи реального образу?
- За яких умов твоє реальне та ідеальне можуть співпасти?

Така робота активізує механізми саморефлексії, які, у свою чергу, становлять основу здатності суб'єкта управляти своїми негативними емоціями.

Обговорення результатів заняття.

Заняття 4. «Тренування навичок самоконтролю і самоефективності»

Мета: ознайомити учасників програми з поняттями самоконтролю, самоефективності. Тренування навички самоконтролю і самоефективності. Повторення вивченого матеріалу.

Ведучий дає короткий огляд інформації, отриманої на попередньому занятті. Ведучий просить учасників назвати ситуації, в яких необхідно контролювати себе і записати їх на аркуші паперу. Він організовує обговорення результатів роботи.

Рольова гра: «Скажіть собі «Стоп!»

Інструкція учасникам: «Я зараз опишу вам певну ситуацію і попрошу вас її інсценувати. Дія відбувається в галасливій компанії, тому в цій «виставі» можуть брати участь кілька учасників. Нам потрібні «актори» на наступні ролі:

- 1) одноліток на ім'я «У», що володіє мужністю сказати собі «Стоп» у скрутних ситуаціях;
- 2) його друг «А», який запросив його в цю компанію;
- 3) однолітки з галасливої компанії;
- 4) учасник «П», який образив «У»

Ситуації:

- «А», який намагається виразити «У» співчуття і підтримку;

- «А», який насміхається над «У»;
- «У» відповідає.

В ролі «однолітків з галасливої компанії» можуть виступити всі інші члени групи.

Рольова гра: «Ваш знайомий привів вас в галасливу компанію однолітків. У цій компанії є різні люди. Хтось намагається особисто уразити вас; хтось здається таким, що розуміє вас. У вас є деякі невирішені проблеми, які пригнічують.

Вас починають ображати через випадково сказане слово. Над вами починають сміятися. Вам говорять образливі речі, вас принижують. Що ви робитимете? Як збережете самоповагу? А може, знайдете спосіб її підвищити? Що ви при цьому відчували?

Ведучий пропонує його учасникам подумати і відповісти на питання: «Яким чином ви змогли б допомогти кому-небудь з однолітків підвищити повагу і самоповагу до себе?»

Вправа «Як би..., то я став би...»

Мета вправи: підвищення навичок швидкого реагування на конфліктну ситуацію. Вправа проводиться «по колу»: один учасник пропонує для обговорення конфліктну ситуацію. Наприклад: «Якби мене обрахували в магазині...». Наступний, продовжує (закінчує) уявний сценарій ситуації. Наприклад: «... я вимагав би «Книгу скарг і пропозицій»». Доцільно провести цю вправу у декілька етапів, в кожному з яких беруть участь всі присутні, після чого відбувається обговорення. Рефлексія заняття.

Заняття 5. «Усвідомлення особливостей свого характеру»

Мета: ознайомити учнів з усвідомленням рис свого характеру, робота над розвитком самоконтролю.

Вправа: «Усвідомлення позитивних і негативних рис характеру»

Пропонується розділитися на пари. Кожному треба по черзі відповісти на питання свого партнера, а потім поставити йому ті ж питання. Формулюються питання для обговорення:

- назвіть дві речі, які ви робите добре;
- опишіть успіхи, яких ви досягли в своєму житті;
- назвіть дві речі, які ви робите погано;
- опишіть ситуації, що виникали у вашому житті; які з них ви могли б оцінити як «провал».

Ведучий збирає учасників групи для обговорення результатів. Просить їх записати на аркуші паперу свої позитивні і негативні риси і обговорити їх з іншими членами групи. Він просить учасників заповнити «Аркуш самооцінки»: оцінка «себе реального», «себе ідеального» і «себе очами інших».

Ведучий просить учасників програми пригадати ситуації, в яких вони відчували себе слабкими, безсилимими. Він пропонує записати їх на аркуші паперу, організовує їх обговорення.

Ведучий організовує рольову гру «Я можу», використовуючи запропоновані ситуації.

Інструкція учасникам: «Спробуйте пригадати, які думки навіюють вам невдачі (наприклад: у школі, у взаєминах з однолітками, з особами протилежної статі). Пригадаєте, як ви намагаєтеся їх здолати, сказавши собі: «Я можу». Змалюйте описані ситуації в рольовій грі».

Інструкція учасникам: «Оцініть свою поведінку протягом останніх 1-2-х днів з позитивного і негативного боку. Проаналізуйте її і запишіть свої думки на аркуші паперу». Рефлексія заняття.

Вправа: «Песиміст, Оптиміст, Блазень»

Мета: створення цілісного ставлення людини до проблемної ситуації, набуття досвіду аналізу проблеми з різних точок зору.

Тренер пропонує кожному учаснику на окремих аркушах паперу описати декілька ситуацій, які викликають у нього стресовий стан і сильні негативні емоції, або ситуацію, яку учаснику важко прийняти. Пропонована історія не повинна містити жодних емоційних описів, лише факти і дії.

Далі учасникам пропонується здати свої аркуши з написаними історіями для подальшої роботи (на умовах анонімності). Тренер зачитує групі всі варіанти стресових ситуацій і група обирає 2 – 3 найбільш значущість для всіх учасників.

Тренер пропонує групі розділитися на три підгрупи і роздає кожній по одній історії. Завдання для підгруп наступне: треба наповнити кожную історію емоційним змістом: песимістичним (для першої підгрупи), оптимістичним (для другої підгрупи) і жартівливим (для третьої підгрупи). Отже, слід додумати запропоновану історію, доповнити її конкретними деталями, властивими «Песимісту», «Оптимісту», «Блазню».

Від імені запропонованих персонажів кожна група зачитує свою емоційну версію стресових подій. Після презентації всіх ситуацій і всіх можливих варіантів ставлення до них, тренер пропонує обговорити результати гри і реальну допомогу, яку отримав для себе кожен учасник.

Вправа «Без маски»

Мета вправи: зняття емоційної і поведінкової закріпаченості, формування навичок відверто висловлювати свої думки про власне «Я».

Кожному учаснику дається картка з незавершеним висловлюванням. Без будь-якої попередньої підготовки він повинен продовжити і завершити фразу. Вислів має бути щирим. Якщо інші члени групи відчують неправдивість доповідача, учасникові доведеться брати ще одну картку. Приклад: «Мені особливо подобається, коли люди, які оточують мене, ...», «Чого мені інколи по-справжньому хочеться, так це ...»,

«Інколи люди не розуміють мене, тому що я ...», «Вірю, що я ...», «Мені буває соромно, коли я ...», «Особливо мене дратує, що я ...» і тому подібне.

Заняття 6. Психологічне заняття «Коло допомоги»

Цілі і завдання: підвищення опору стресам, розвиток навичок самоконтролю з опорою на внутрішні резерви, навчання навичкам конструктивної взаємодії.

Обладнання: малюнок із зображенням зоряного неба, малюнок із зображенням галявини, трави, сонця; різні засоби малювання.

Вправа 1. «Знайди свою зірку»

Мета: можливість розслабитися і набратися оптимізму, впевненості у собі. Час – 20 хвилин.

Інструкція: «Сідайте у коло і закрийте очі. Зробіть три глибоких вдихи і видихи (звучить музика). А тепер уявіть собі зоряне небо. Зірки великі і маленькі, яскраві і тьмяні. Для одних це одна чи кілька зірок, для інших – незчисленна кількість яскравих крапок, які то наближуються, то віддаляються».

«Подивіться уважно на зірки і оберіть найбільш привабливу зірку. Можливо, вона схожа на мрію вашого дитинства, а можливо, вона нагадала вам про колишні радісні дні, удачу і натхнення? Ще раз помилуйтеся своєю зіркою і спробуйте до неї дотягнутися. Зніміть її з неба і обережно покладіть перед собою, розглядайте її, яке світло вона випромінює. А тепер відкрийте очі, візьміть аркуш паперу і намалюйте свою зірку. Треба вирізати і прикріпити її на наше зоряне небо».

Вправа «Домалюй і передай»

Мета: розвиток комунікативних вмінь, уяви, групової згуртованості. Час проведення – 20 хвилин.

Інструкція: «Візьміть аркуш паперу і оберіть найбільш прийнятний для вас колір олівця. Як тільки зазвучить музика, почніть малювати те, що

забажаєте. Як тільки музика зупиняється, ви передаєте свій аркуш паперу разом із олівцем своєму сусіду справа і він домальовує на вашому рисунку те, що побажає за необхідне для повного створення образу. Потім знов музика зупиняється і лист аркушу передається далі по колу, допоки не повернеться до свого автора. Аналіз результатів:

- чи сподобалось вам те, що ви отримали?
- поділись своїми почуттями, настроєм.
- чи важко було вам підтримувати тему малюнку іншої людини?

Вправа «Сонячна галявина»

Мета: зняття напруги, створення теплої, дружньої атмосфери, заснованої на довірі і розумінні оточуючих. Час – 15 хвилин.

Матеріали: лист ватману із зображенням галявини, трави, сонця, ножиці, олівці.

Інструкція: Погляньте, як приємно у нашій кімнаті. Вона наповнена світлом і теплом наших сердець. Уявіть, що ми знаходимося на чудовій галявині, де росте багато різних квітів. Кожний на цій галявині знайде свою квітку. А тепер візьміть папір, олівці і фломастери і намалюйте квітку, яку ви собі уявили. Напишіть на ній побажання групі, розфарбуйте, виріжте цю квітку і приклейте на нашу сонячну галявину. Подивіться, яка прекрасна наша галявина з квітами! Якщо ми підійдемо до неї ближче, то зможемо прочитати побажання і відчути аромат казкових квітів.

Аналіз ситуації.

- Які почуття у вас виникли?
- Поділіться своїм настроєм.

Підсумок. Подивіться на небо і галявину! Ці зірки будуть світити нам, випромінюючи добро, дружбу, взаємну підтримку. Серед них немає жодної однакової. А тепер зверніть увагу на нашу галявину. Вона вийшла

яскрава, незвична і на ній є частинка кожного з вас. Сподіваюсь, що ці символи допоможуть вам укріплювати дружбу і теплі стосунки.

Групова бесіда: «Мої емоції – моє життя»

Ведучий звертається до учасників із питаннями:

- Уяви, якби людина не відчувала емоцій, щоби тоді сталося?
- Чим важливі емоції в житті людей?

Потім пропонується кілька способів вираження емоцій: 1) проговорювання або опис своїх емоцій (я схвильований, мені сумно та ін.); 2) застосування художніх засобів (метафор): «В мене настрій, як буря на морі»; 3) використання фразеологізмів: «Я почуваю себе в класі, як риба в воді», «Душа співає!»; 4) опис дій, вчинити які прагне людина, коли переживає певну емоцію: «Я дуже хочу тебе обійняти!» [22].

Заняття 7. Робота з агресією

Мета: навчити підлітків усвідомлювати свої почуття; відреагування агресії та пошук соціально-прийнятних форм вираження агресивних переживань.

Завдання: навчити способам опанування агресією, гнівом, роздратуванням; тренування навичок саморегуляції; відстеження емоційного стану підлітків [22].

Заняття 8. Робота зі страхами

Мета: формування навичок подолання страхів, навчання технікам самоаналізу емоційного стану. Завдання: навчитися довільно коригувати свої негативні емоції, розвиток механізму саморегіляції. Ігровий метод. Заключна частина. Рефлексія заняття. Ритуал прощання [22].

II. Відповідно до другої стратегії, нами була проведена консультативна, просвітницька і тренінгова робота з батьками. Мета роботи – підвищення компетентності батьків у питаннях виховання дітей

підліткового віку і освоєння ефективних моделей дитячо-батьківських взаємин у сім'ї [63, 64, 65].

Теми міні-лекцій висвітлювали питання побудови гуманістичних сімейних взаємин. Тренінгова робота ставила за мету навчання технікам «активного слухання» і «емпатійного говоріння» у діалозі з власними дітьми. Також, були проведені дискусії, використовувалися творчі завдання, електронне листування, робота з пізнавальними сайтами, моделювання життєвих ситуацій (з практики сімейного життя) [12, 21, 45].

З батьками проводилися бесіди, тематика яких стосувалась найбільш складних і актуальних проблем дитячо-батьківських взаємин. Зокрема серед питань, що обговорювались, були такі: криза, стрес, травматична криза (йшлося про негативні психо-емоційні стани членів родини, їх причини і механізми виникнення); адаптаційний період у складних життєвих обставинах; психологічний ресурс захисту і відновлення потенціалу людини; принципи побудови партнерських відносин між батьками і дітьми; рольові позиції членів сім'ї та інші питання [28, 37, 49, 50, 55].

Результати емпіричної перевірки ефективності корекційно-розвиткової програми з підлітками і консультативно-просвітницької роботи з батьками підлітків подано у параграфі 3.2.

3.2. Результати впровадження корекційно-розвиткової програми

Після проведення корекційно-розвиткових заходів нами була організована повторна діагностика задля визначення їхньої ефективності. Повторною діагностикою були охоплені всі учні п'ятого класу Криворізької гімназії №2 Криворізької міської ради у кількості 15 осіб. Мета контрольного етапу дослідження: визначити напрямки динаміки

соціальних, поведінкових і особистісних змін підлітків за результатами їхньої взаємодії в тренінговій групі. Особлива увага зверталась на підлітків, які виховуються в сім'ях СЖО.

Для встановлення рівня ефективності формувального етапу дослідження нами були повторно застосовані дві діагностичні процедури (параметричні методи): соціометричний метод Дж. Морено (параметричний варіант) і методика вивчення показників і форм агресії Басса - Дарки. Такий вибір діагностичних засобів обумовлений більшою об'єктивністю параметричних методів (повторне застосування надійних методів забезпечує надійний результат). Також ми брали до уваги, що соціометричний статус і рівень агресивності являються надійними показниками соціальної, поведінкової і внутрішньоособистісної динаміки підлітків, у тому числі, з сімей в СЖО. Проективні методики повторно не використовувалися через їхню неспроможність виявити і зафіксувати швидкі і слабкі зміни у поведінці, самосприйнятті підлітком свого статусу у сім'ї і групі однолітків через обмежений час корекційно-розвиткової роботи.

Повторне проведення *соціометричної процедури* підтвердило позитивну динаміку в системі міжособистісних зв'язків в підлітковій групі. Про це свідчать зміни в соціометричному статусі тих підлітків, які виховуються в сім'ях з алкозалежними батьками. Зокрема, йдеться про підлітка (№ 14 у списку групи): первинна діагностика – жодного вибору; повторна соціометрія – 2 вибори. Динаміка незначна, але принципова, коли йдеться про соціально занедбаних підлітків. Позитивний досвід міжособистісної взаємодії в середовищі однолітків сприяє формуванню просоціальних патернів поведінки, які можуть бути використані в родинних відносинах з можливим їх покращенням.

Також, ми проаналізували соціометричну динаміку у підлітків, які за первинною діагностикою потрапили до групи «неприйняті» (підлітки у списку під номерами 5, 9, 7). Після набуття досвіду міжособистісної взаємодії протягом тренінгових занять кількість позитивних виборів зростає таким чином: підліток №5 – позитивна динаміка становить 3 вибори (зростання кількості виборів від 2 до 5); підліток №9 – позитивна динаміка становить 2 вибори (зростання кількості виборів від 3 до 5); підліток №7 – позитивна динаміка становить 3 вибори (зростання кількості виборів від 2 до 5). Зафіксована динаміка розгортається у позитивному напрямку, але зрушення не можна вважати значимими і стабільними. В умовах обмеженого часу корекційно-розвиткової роботи забезпечити суттєві позитивні зміни незворотного характеру об'єктивно неможливо (підвищення соціального статусу може бути тимчасовим явищем). Але у разі тривалої корекційно-розвиткової роботи з підлітковою групою, гіпотетично, можна такі зміни забезпечити. Позитивні зміни у поведінці і соціальному статусі підлітка з соціально неблагополучної сім'ї можуть зрушити позитивні зміни у сімейних взаєминах.

Підлітки з достатньо високим соціальним статусом («зірка», «бажані») підтвердили свої соціальні позиції в системі міжособистісних зв'язків. У цілому, збільшення кількості підлітків з позитивними змінами соціального статусу свідчать про покращення психологічного клімату у підлітковій групі. Як наслідок, покращується психологічне благополуччя підлітків із сімей в СЖО, посилюється їх соціальний імунітет до асоціального стилю життєдіяльності батьків (або одного з них). Вплив на дитячо-батьківські взаємини – складне завдання, оскільки будь-яка сім'я, тим більше соціально неблагополучна, являється досить закритою соціальною групою.

У зв'язку з цим, опосередкований вплив на сімейні відносини через зміни особистісної позиції і поведінки дитини, виступає одним з найбільш

реалістичних напрямів психологічної підтримки дітей, які виховуються в сім'ях в СЖО. З цих позицій, тренінгова робота виконує свою корисну психотерапевтичну і розвиткову функцію.

Повторна діагностика за методикою Басса-Дарки також підтвердила позитивну динаміку, а саме, зниження рівня агресивності підлітків за її різними видами (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Результати повторної діагностики рівня агресивності
(методика Басса - Дарки)

№	Ім'я дитини	Сирі данні за шкалами								Індекси	
		1 Фізична агресія	2 Непряма агресія	3 Роздратування	4 Негативізм	5 Образа	6 Підозрілість	7 Вербальна агресія	8 Почуття провини	9 Агресивність	10 Ворожість
1	Світлана	3	3	2	1	3	8	6	6	3,3	6
2	Рада	5	5	4	1	3	8	5	9	5	7
3	Надія	5	5	5	5	4	9	3	4	5	6
4	Марина	7	7	6	6	4	8	8	4	10	8,2
5	Влад	5	4	4	5	5	4	1	3	3,8	2,1
6	Анастасія	6	5	5	4	6	5	4	3	4,3	4,5
7	Ангеліна	2	4	5	3	4	7	5	7	4,6	6,8
8	Валерія	3	8	8	9	2	8	8	2	9,5	8
9	Денис	7	5	4	6	5	7	5	5	5,5	5,8

10	Катерина	3	7	7	5	9	9	8	7	5,6	8,5
11	Максим	4	1	5	2	4	9	5	7	5	7
12	Влада	5	3	2	1	3	8	4	6	3,3	6
13	Богдан	8	5	5	0	3	2	4	4	6	3
14	Данило	6	4	3	2	5	5	3	4	4	4,3
15	Елизавета	4	4	4	1	5	5	9	3	4	7

Аналіз даних повторного вимірювання агресивності підлітків показав, що у підлітків, які виховуються в сім'ях в СЖО, показники покращилися (позитивна динаміка у бік зниження). Йдеться про учнів під номерами у списку: 5, 7, 9, 14. Суттєво знизився індекс «агресивність», помірно – індекс «ворожість».

У інших учнів п'ятого класу повторна діагностика за методикою Бааса-Дарки також зафіксувала позитивну динаміку. Майже без змін залишилися показники агресивності у підлітків під номерами: 1, 11, 13. У цих учнів були нижчі рівні агресивності; це емпатійні, дружньо налаштовані підлітки.

Повторна діагностика зафіксувала зниження агресивності, хоча такі зміни, ймовірно, носять тимчасовий характер. Проте, цей факт не применшує ефективність реалізованої корекційно-розвиткової програми і гарантує позитивні зрушення за умови продовження такої роботи.

Після проведення запланованих форм роботи з батьками діагностованих підлітків ми провели з ними бесіду і опитування (анонімне, за бажанням). На відкритий діалог були налаштовані 5 осіб, серед яких були дружини алкозалежних чоловіків. Вони підтвердили зміни у розумінні своєї ролі у сімейних взаєминах, ставленні до своєї дитини і до

чоловіка. Активно обговорювалися способи зниження травматичного впливу на дитину поведікових проявів своїх алкогольнозалежних чоловіків. Зрозуміло, що задля подолання деструктивності дитячо-батьківських взаємин у сім'ях в СЖО, необхідними є зміни у психофізичному і моральному стані самих батьків, соціальної ситуації сімейного життя. Лише психолого-педагогічної допомоги тут недостатньо. Разом з тим, проведені заходи з підлітками та їхніми батьками підтвердили свою достатню ефективність, тому можуть рекомендуватися для використання у практиці педагогів-класних керівників і шкільних психологів.

Висновки до розділу 3

На етапі формувального етапу дослідження була упорядкована і впроваджена програма корекційно-розвиткових занять для підлітків і консультативно-просвітницька – для батьків цих підлітків. Програму було розроблено на методологічній основі гуманістичної психології, соціального біхевіоризму, діяльнісного підходу.

Ставилась мета підвищити рівень продуктивності міжособистісних взаємин, подолати деструктивні прояви в міжособистісній комунікації, знизити рівень агресивності у підлітків з сімей в СЖО.

Формувальний етап дослідження базувався на ідеї, що позитивно вплинути на дитячо-батьківські взаємини у сім'ї можна двома шляхами: через вплив на поведінку і особистість самої дитини (за допомогою колективної взаємодії з однолітками) і через вплив на батьків (або одного з батьків, який відкритий до взаємодії з педагогами і психологом). Взаємодоповнення двох стратегій уможливорює синергетичний ефект позитивного впливу на дитячо-батьківські взаємини у деструктивних сім'ях (у нашому дослідженні, алкозалежних сім'ях).

Перша стратегія реалізовувалась шляхом проведення тренінгових занять з підлітками, в числі яких були й ті, хто виховується у сім'ях з алкозалежними батьками. Друга стратегія – робота з батьками підлітків. Кожна стратегія реалізовувалась із застосуванням різних форм роботи. З підлітками проводилися вправи-активатори, рухові ігри, зображувальна терапія, ігри-вправи, колективні обговорення. Методи роботи з батьками підлітків: міні-лекція, ситуаційний метод, рольова гра, тренінг (самоконтроль негативних емоцій, зміна негативних установок, конструктивне вирішення конфліктів), моделювання життєвих ситуацій.

Після проведення корекційно-розвиткових заходів була проведена повторна діагностика задля визначення їхньої ефективності. Повторною діагностикою були охоплені всі учні п'ятого класу Криворізької гімназії №2 Криворізької міської ради у кількості 15 осіб. Мета контрольного етапу дослідження: визначити напрямки динаміки соціальних, поведінкових і особистісних змін підлітків за результатами їхньої взаємодії в тренінговій групі. Особлива увага зверталась на підлітків, які виховуються в сім'ях в СЖО.

Повторне проведення соціометричної процедури підтвердило позитивну динаміку в системі міжособистісних зв'язків в підлітковій групі. Повторна діагностика за методикою Басса-Дарки також підтвердила позитивну динаміку, а саме зниження рівня агресії підлітків по її різних видах. Аналіз даних повторного вимірювання агресивності підлітків показав, що у підлітків, які виховуються в сім'ях СЖО, показники покращилися (позитивна динаміка у бік зниження). Однак, зниження агресивності, ймовірно, носить тимчасовий характер. Проте, цей факт не применшує ефективність реалізованої корекційно-розвиткової програми і гарантує позитивні зрушення за умови продовження такої роботи.

Після проведення запланованих форм роботи з батьками діагностованих підлітків ми провели з ними бесіду і опитування (анонімне, за бажанням). Батьки підтвердили зміни у розумінні своєї ролі у сімейних взаєминах, ставленні до своєї дитини і до чоловіка.

У цілому, корекційно-розвиткові і консультативно-просвітницькі заходи підтвердили свою помірну ефективність і можуть бути рекомендовані для використання в педагогічній і психологічній практиці.

ВИСНОВКИ

1. Актуальність теми дослідження підтверджується статистичними даними МОЗ України, на основі яких алкоголізація зафіксована на рівні епідемії. Це означає, що у великій кількості родин є проблеми спільного життя з хронічними алкоголіками. Через хімічну адикцію сім'ї часто розпадаються, діти з таких сімей стають соціально занедбанними, а з часом – безпритульними або вихованцями дитячих будинків для сиріт (у разі позбавлення батьківських прав).

2. На теоретичному етапі був обґрунтований понятійний апарат дослідження, який включає наступні поняття: «сім'я», «батьківство», «дитячо-батьківські взаємини», «неблагополучна сім'я», «сімейне неблагополуччя», «дисгармонійна сім'я», «сім'я групи ризику», «деструктивна сім'я», «переживання», «сім'я в складних життєвих обставинах», «адикція», «алкозалежна сім'я» та інші поняття.

3. Дитячо-батьківські взаємини – це своєрідний психосоціальний регулятор поведінки дитини і батьків, завдяки якому створюється середовище для прояву почуттів, переживань, переконань, установок, життєвих стереотипів кожного учасника міжособистісної взаємодії. Дослідники виділяють два основних компоненти таких взаємин: ставлення батьків до дитини і ставлення дитини до батьків. Дитячо-батьківські взаємини сучасними вітчизняними дослідниками вивчаються як цілісна система, що включає у себе батьківські почуття до дитини, рольові позиції всіх членів сім'ї, поведінкові моделі та інші аспекти.

4. Проаналізована класифікація аномальних родинних зв'язків, деструктивних дитячо-батьківських взаємини в сім'ях з алкозалежними батьками за системою: гіпопротекція, гіперпротекція, потуральна гіперпротекція, емоційне ігнорування.

5. Алкогольнозалежними сім'ями вважаються такі родини, в яких хоча б одна особа має стійку адиктивну поведінку або хворіє на алкоголізм, і завдає шкоди іншим членам сім'ї. Для таких сімей характерними є страх близьких перед членами родини-алкоголіками, руйнування міжособистісних зв'язків, часті конфлікти, звуження кола друзів, фінансові проблеми. У таких сім'ях у членів родини виникає комплекс співзалежності. Це патологічна форма міжособистісних взаємин, коли одні члени родини дуже сильно емоційно і фізично переживають свою залежність від інших членів родини.

6. Алкоголізм батьків погіршує психічний розвиток дитини: затримується розвиток уваги, пам'яті і мислення дитини, у дитини виникають серйозні проблеми в емоційній сфері (переважають негативні емоції – страх, розпач, тривога, агресивність, дратівливість, емоційна нестабільність загалом). Особистісний розвиток супроводжується низьким соціальним статусом у групі однолітків шкільним булінгом, низькою самооцінкою, можливо, появою комплексу неповноцінності і на цій психологічній основі – підвищення агресивності, конфліктності, демонстративності у поведінці тощо.

7. В системі родинних взаємин у дитини формується рольове віяло, завдяки якому дитина адаптується до несприятливим умов життя у сім'ї і поза нею. Ситуація небезпеки, постійної тривоги, невизначеності спонукає дитину виконувати специфічні ролі: «бунтівник» «блазень» «загублена дитина» «відповідальна дитина».

8. Залежні сім'ї дестабілізують систему сімейних взаємин і особливим чином впливають на дітей та їх подальше життя. Досвід, набутий у дитинстві, проектується на наступні етапи життя і стає причиною багатьох проблем у дорослому віці. Тривалий стрес, пережитий у дитинстві,

стає чинником виникнення явища, відомого, як ДДА – синдром дорослих дітей алкоголіків.

9. Симптоми синдрому ДДА: низька самооцінка, відчуття нікчемності; відчуття страждань; відчуття самотності, провини; проблеми з вираженням і проявом емоцій; проблеми з розпізнаванням і вербалізацією власних потреб; проблеми з формуванням більш глибоких і тривалих відносин; проблеми з переживанням позитивних емоцій, нездатність розслабитися; ворожість і недовіра до оточуючих; боязкість близькості; проблеми з дотриманням власних і чужих кордонів; сильна потреба в контролі; схильність до надмірної відповідальності; перфекціонізм; схильність до ізоляції; поведінка потенційної жертви.

10. За допомогою комплексної діагностики на *емпіричному етапі* дослідження вивчалися проблеми і ускладнення у дитячо-батьківських взаєминах підлітків, особливості міжособистісної взаємодії в їхніх сім'ях. Були використані такі методи і методики: проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С. Кауфман); опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» (Е. Ейдемілер); соціометричний метод Дж. Морено; методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та Е. Дарки.

Дані, отримані за методикою «Аналіз сімейної тривоги», такі: низький рівень – 7 осіб; середній рівень – 5 осіб; високий рівень – 2 особи; не проявилась (відсутня) – 1 особа. Про стурбованість сімейною ситуацією свідчать випадки, коли на малюнку зображуються різні предмети, а не члени родини. Компенсація відбувається за рахунок зображення інших об'єктів, які присутні у житті автора малюнка (65 % респондентів). У більшості малюнків респондентів присутня матір (близько 90%), батько зустрічається у 40% малюнків. Зображення автором самого себе на малюнку присутнє у 95% випадків. Прояви негативного емоційного контакту підлітків зі своїми батьками- 40 % респондентів.

Аналіз емпіричних даних дозволяє зробити наступні висновки: сприятлива сімейна ситуація наявна у 47% випадків; наявність сімейної тривоги проявилась у 53% випадках. Задля достовірності результатів емпіричного дослідження була проведена методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та Е. Дарки. Емпіричні дані підтвердили високу агресивність у підлітків з соціально неблагополучних сімей (один із батьків має алкогольну залежність). Соціометрична процедура підтвердила низький соціальний статус підлітків з сімей в СЖО. Отже, деструктивні дитячо-батьківські взаємини у сім'ї сильно впливають на життєдіяльність дитини у більш широкому соціумі (у шкільному соціумі, колективі однолітків).

11. На методологічній основі гуманістичної психології, соціального біхевіоризму, діяльнісного підходу була упорядкована корекційно-розвиткова програма, реалізація якої спрямовувалась на підвищення рівня продуктивності міжособистісних взаємин, подолання деструктивних проявів в міжособистісній комунікації, зниження рівня агресивності у підлітків (у тому числі, з сімей в СЖО).

На *формульованому етапі* дослідження реалізовувались дві стратегії: корекційно-розвиткова робота з підлітками (в числі яких були й ті, хто виховується у сім'ях з алкозалежними батьками) і просвітницько-консультативна робота з їхніми батьками. Кожна стратегія передбачала різні форми і методи роботи (у першому випадку – вправи-активатори, рухові ігри, зображувальна терапія, ігри-вправи, психогімнастика, обговорення; у другому випадку - міні-лекція, ситуаційний метод, рольова гра, тренінг (самоконтроль негативних емоцій, зміна негативних установок, конструктивне вирішення конфліктів), моделювання життєвих ситуацій). Базовими були групова та індивідуальна форми роботи.

12. *Контрольний етап* дослідження передбачав проведення повторну діагностику підлітків. Повторна діагностика була проведена задля визначення ефективності корекційно-розвиткових і просвітницько-консультативних заходів. Мета контрольного етапу дослідження: визначити напрямок динаміки соціальних, поведінкових і особистісних змін підлітків за результатами їхньої взаємодії в тренінговій групі. Особлива увага зверталась на підлітків, які виховуються в сім'ях СЖО.

Повторно застосовувались дві діагностичні процедури: соціометричний метод Дж. Морено (параметричний варіант) і методика вивчення показників і форм агресії Басса - Дарки. Такий вибір діагностичних засобів обумовлений більшою об'єктивністю параметричних методів (повторне застосування надійних методів забезпечує надійний результат). Також ми брали до уваги, що соціометричний статус і рівень агресивності являються надійними показниками соціальної, поведінкової і внутрішньо особистісної динаміки підлітків, у тому числі, з сімей в СЖО.

Повторне проведення соціометричної процедури підтвердило позитивну динаміку в системі міжособистісних зв'язків в підлітковій групі. Про це свідчать зміни в соціометричному статусі тих підлітків, які виховуються в сім'ях з алкозалежними батьками. Позитивний досвід міжособистісної взаємодії в середовищі однолітків сприяє формуванню про соціальних патернів поведінки, які можуть бути використані в родинних відносинах з можливим їх покращенням. Повторна діагностика за методикою Басса-Дарки також підтвердила позитивну динаміку, а саме зниження рівня агресії підлітків по її різних видах. Аналіз даних повторного вимірювання агресивності підлітків показав, що у підлітків, які виховуються в сім'ях СЖО, показники покращилися (позитивна динаміка у бік зниження). Йдеться про учнів під номерами у списку: 5, 7, 9, 14.

Суттєво знизився індекс «агресивність», помірно – індекс «ворожість». Хоча такі зміни, ймовірно, носять тимчасовий характер, проте, цей факт не применшує ефективність реалізованої корекційно-розвиткової програми і гарантує позитивні зрушення за умови продовження такої роботи з підлітками та їхніми батьками.

Соціально-психологічні заходи, проведені з підлітками та їхніми батьками, підтвердили свою достатню ефективність, тому можуть рекомендуватися для використання у практиці педагогів-класних керівників і шкільних психологів. Подальші дослідження будуть спрямовані на вивчення шляхів інтеграції психологічної і соціально-педагогічної підтримки дітей, які виховуються в сім'ях в СЖО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрейко А. В. Батьківство як психологічний феномен. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 29. С. 57–63.
2. Антонець М. Сучасні проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського [Текст] : монографія, 6-те вид. Київ : Четверта хвиля, 2013. 224 с.
3. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту імені Лесі Українки*. Розділ V. *Соціальна педагогіка*, 2010. № 23. С. 192–195.
4. Безлюдна В. Батьківське ставлення і його вплив на формування особистості дитини (погляди американських фахівців). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2008. № 25. С. 121–125.
5. Безпалько О. В. Сім'я як провідний фактор соціального виховання особистості. *Соціальна педагогіка: Підручник*. Київ: Центр учбової літератури, 2009. С. 200–221.
6. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
7. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 256 с. (Серія «Альма-матер»).
8. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Вибрані наукові праці: у 2 тт.: Т.1. Чернівці: Букрек, 2015. 840 с. (Серія «Школа майбутнього»).
9. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Вибрані наукові праці: у 2 тт.: Т.2. Чернівці: Букрек, 2015. 640 с. (Серія «Школа майбутнього»).

10. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання) : монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
11. Братусь І. Програма «Школа батьківства». *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 6. С. 35–47.
12. Булавенко С. Співпраця батьків та школи для формування соціальної активності учнів. *Молодь і ринок*. 2019. № 10 (177). С. 134–139.
13. Буніна Л. М. Соціально-педагогічний підхід до розуміння сутності батьківства. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. № 1. С. 145–150.
14. Бурлуцька Т. Л., Онипченко О. І. Гендерний аспект формування усвідомленого батьківства як соціально-педагогічна проблема. *Гендерна політика очима української молоді: регіон. наук.-практ. конф.* (Харків, 30 листопада 2016 р.). Харків: Хар нац. ун-т міського господ. імені О. М. Бекетова, 2016. С. 34–45.
15. Волошин П. В., Марута Н. О. Основні напрямки наукових розробок в неврології, психіатрії та наркології в Україні. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25, № 1 (90). С. 10–18.
16. Волошок О.В. Дисфункціональна сім'я як чинник ризику виникнення порушень у сфері спрямованості особистості. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції*. Київ, 2002. С. 76–81.
17. Волянська О.В., Ніколаєвська А.М. Соціальна психологія: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 275 с.
18. Гапонов К. Д. Алкогольна залежність і соціальний стрес: біохімічні, нейрофізіологічні і психосоціальні механізми взаємовпливу (огляд літератури). *Український вісник психоневрології*. 2018. Т. 26, № 1 (94). С. 120–121.

19. Гончар Л. В. Теоретико-методологічні засади формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2018. 510 с.

20. Гончар Л. В. Ретроспектива та сучасне осмислення проблем сімейного виховання. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2016 рік, Івано-Франківськ (Україна), 15 березня, 2017. С. 56-63.

21. Гром С. Сімейне виховання та його вплив на морально особистісне зростання дошкільників. *Молодь і ринок*. 2012. № 2 (85). С. 160–166.

22. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (досвід упровадження) / [авт. кол. В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало, Т. Б. Гніда, І. О. Корнієнко, Н. В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І. І. Ткачук]; заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ: Ніка-Центр, 2020. – 122 с.

23. Демиденко Т. М. Педагогічна позиція батьків у виховному процесі. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту*. Сер. : Педагогіка, соціальна робота. 2011. Вип. 22. С. 43–45.

24. Демчук О. Сімейні цінності як парадигма інституту життєдіяльності. *Нова педагогічна думка*. 2017. № 1 (89). С. 47–49.

25. Думанська В. П. Відповідальне батьківство: теоретичний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 75–86.

26. Душка А. Л. Дитячо-батьківські відносини як фактор успішного розвитку дитини. *Науковий вісник Південноукраїнського нац. пед. ун-ту імені К. Д. Ушинського*. 2011. № 11–12. С. 262–271.

27. Зелінська Т.М., Михайлова І.М. Практикум із загальної психології: Навч. посібн. Київ: Каравела, 2009. С.112-113.

28. Ікуніна З.І. Дитячо-батьківські відносини як сукупність взаємних позицій, настанов дітей та їхніх батьків стосовно один до одного. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2008/8_9_2008/36.pdf

29. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.- метод. комплекс [Безпалько О. В., Зверева І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О. та ін. ; за заг. ред. : Зверевої І. Д., Петрочко Ж. В.]. Київ : Фенікс, 2007. 528 с.

30. Капська А.Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей :навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 232 с.

31. Кириченко О. В. Батьківство як соціально-психологічний феномен. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2018. Вип. 23. С. 58–62.

32. Кон И. С. Социологическая психология. Ребенок и общество. Москва : Академия, 2003. 336 с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/konsps/14.php

33. Конвенція ООН про права дитини:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384/sp:max50:nav7:font2#Text

34. Консультативна психологія: підручник / І. С. Булах та ін. Вінниця, 2014. 484 с.

35. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір» : навчально-методичний посіб. Київ : НаУКМА, ГЛІФ Медіа, 2017. 208 с. ; <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11847/KRP2017.pdf?sequence=6&isAllowed=y>

36. Корман О. А. Батьківське ставлення та його вплив на формування дитячої особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика*.

Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр. Київ. ун-ту імені Бориса Грінченка, Ін-ту пробл. виховання НАПН України. Київ : Вид-во Київ. ун-ту імені Бориса Грінченка, 2011. С. 70–84.

37. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: [монографія]. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.

38. Красін С. А. Визначення проблеми батьківства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського: матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 103 30 вересня 2019 р.). Харків: Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, 2019. С. 72–75.

39. Красін С. А. Зміст і структура усвідомленого батьківства в контексті системного підходу. *Наукові досягнення. Відкриття та шляхи розвитку педагогічної науки* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–30 травня 2020 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. С. 49–53.

40. Красін С. А. Формування готовності до усвідомленого батьківства студентів закладів вищої освіти. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі 01 Освіта/Педагогіка за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Харківський національний педагогічний університеті імені Г. С. Сковороди, 2020.

41. Кушнерчук М. Вплив батьківських сценаріїв на економічну свідомість. *Соціальна психологія*. 2006. № 5. С. 40-44.

42. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. URL : <http://yanko.lib.ru/books/psycho/leontyev-psychology.htm>

43. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. [Электронный ресурс]. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 201. 338 с. URL : <http://www.bibliorossica.com/book.html?currBookId=26878>

44. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки. Київ : Ін-т змісту і методів навчання МОН України, 1998. 356 с.

45. Матійків І. М. Тренінг емоційної компетентності : навч.- метод. посібник. Київ : Педагогічна думка, 2012. 112 с.

46. Мінко О. І., Лісна Н. М., Маркозова Л. М. Індивідуально-психологічні особливості осіб з алкогольною залежністю та їх співзалежних родичів, які впливають на формування терапевтичного альянсу. *Український вісник психоневрології*. 2018. Т. 26, № 3 (96). С. 39–42.

47. Моцовкина Е.В. Соціальний супровід дітей з неблагополучних сімей в умовах сучасного суспільства / Е.В. Моцовкина, Ю.В. Бадьора. *Інноваційна наука*. 2016. 324 с.

48. Нагула О. Л. Батьківська компетентність як чинник психічного розвитку дитини. *Вісник Нац. академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_44.

49. Никифорчук-Падуро І. А. Взаємодія педагогів із батьками в системі методичної роботи закладів позашкільної освіти: сучасний стан і перспективи. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Т. 2. Вип. 20. С. 88–92.

50. Песоцька О. П. Корекційна робота з сім'єю наркозалежної людини [Електронний ресурс]. Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. *Педагогічні науки*. 2013. №11(2). С. 177–185. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_11\(2\)_28.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_11(2)_28.pdf)

51. Петрочко Ж. В. Робота з сім'ями, які виховують дитину раннього віку, щодо формування навичок усвідомленого батьківства і запобігання відмовам від немовлят. *Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації* : Навч-метод. комплекс. Зверева І. Д., Петрочко Ж. В. Київ : Фенікс, 2007. С. 208–227.

52. Повалій Л. В. Структурно-функціональна модель сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин у роботі школи з сім'єю. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. № 17 (2). С. 171–180.

53. Повалій Л. Вплив сімейних відносин і стилів батьківського виховання на поведінкові прояви підлітків. *Тенденції розвитку девіантної поведінки неповнолітніх та між секторальна стратегія її профілактики в сучасних умовах*: зб. наукових статей учасників методологічного пошукового семінару. Київ, 2007. С. 38-40.

54. Повалій Л.В. Виховання підлітків у неповній сім'ї: Навчально-методичний посібник. Київ: *Педагогічна думка*. 2008. 321 с.

55. Повалій Л.В. Сучасні технології підвищення педагогічної культури батьків з проблеми виховання підлітків. *Національна програма виховання дітей і молоді в Україні: стан та перспективи*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Херсон (Україна), 10 листопада, 2003. С. 86-88.

56. Повалій Л.В. Виховання сучасних підлітків у сім'ї засобами християнської моралі. *Формування духовно-моральних цінностей у дітей і молоді*: матеріали Всеукраїнської конференції, Вінниця (Україна), 25-26 березня, 2004. С.50-52.

57. Повалій Л. В. Концептуальні підходи до формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали науково-практичної конференції, ІваноФранківськ, (Україна), 13-14 квітня, 2011. С.56-58.

58. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

59. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб). Ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF#Text>

60. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text>

61. Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьківвихователів. Наказ Міністерства соціальної політики України від 28.12.2015 р. № 1256 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-16>

62. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 р. № 30, ст.142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

63. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / З. Г. Кісарчук, та ін.; за ред. З. Г. Кісарчук. К., 2015. 207 с.

64. Психологічна служба: підруч. / В. Г. Панок та ін. Київ: НікаЦентр, 2016. 362 с.

65. Психологічні тренінги в школі / упорядник Т. Шаповал. Київ: Вид. дім. «Шкільний світ»: Вид. Л. Галіцина, 2006. 128с. URL: https://www.studmed.ru/shapoval-t-uporyad-psihologchn-trenngi-v-shkol_4c5bcfb0c5c.html (дата звернення 05.06.2021).

66. Психологія особистості: Хрестоматія: Навч. посіб./ О.Б.Мельничук, Р.Ф.Пасічняк, Л.М.Вольнова та ін. Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. 532 с.

67. Рибка С.В. Про технологію комплексного супроводу і допомоги сім'ям, що знаходяться у складних життєвих обставинах. *Соціальна робота: теорія і практика*. 2016, № 5. С. 107-111.

68. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

69. Слюсар Л. І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 26–38.

70. Смалько О. В. Формування відповідального ставлення до батьківства у студентів класичного університету в процесі позааудиторної виховної роботи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луцьк, 2016. 205 с.

71. Соціологія: підруч. / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.

72. Столин В. В. Самосознание личности. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. 284 с. URL: <http://psylib.org.ua/books/stolv01/txt01.htm>

73. Сухомлинський Василь Олександрович у роздумах сучасних українських педагогів [Текст] : монографія / упоряд. В.О. Сухомлинська, О.Я. Савченко. Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. 504 с.

74. Тарасова С. Батьківська педагогіка у спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки [Кіровоградського держ. пед. ун-ту імені Володимира Винниченка]*. Сер. : *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 123 (1). С. 301–304.

75. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка : навч. посіб. Київ : ІСДО, 1996. 288 с.

76. Трубавіна І. М. Теоретико-методичні основи соціальнопедагогічної роботи з сім'єю: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. Луганськ, 2009. 46 с.

77. Федюшкіна К. А. Формування усвідомленого ставлення до батьківства у здобувачів професійно-технічної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2020. 315 с.

78. Alison Burke. Group Work: How to Use Groups Effectively // The Journal of Effective Teaching, Vol. 11, No. 2, 2011, p. 87-95.

79. Communicating in Small Groups: Principles and Practices, 11th Edition / Steven A. Beebe, John T. Masterson. Boston : Pearson Education, Inc., 2015. 385 p.

80. Hernández T. Children among the Drysdale River Tribes. Oceania. 1941. № 12 (2) (December). P. 122–133.

81. Krasin S. General historical periodization of patients' establishment and establishment in Ukraine. Хуманитарни балкански изследвания. 2020. Т. 4. № 2 (8). С. 10–14.

82. Warner W. L. Black Civilization: A Social Study of an Australian Tribe. [Revised edition]. Peter Smith Pub Inc., 1969. 516 p.

83. Wedgwood C. The life of children in Manam. Oceania. 1938. Vol. 9. Iss. 1. September. P. 1–29.